

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	૨
ભારતમાં ઉદારીકરણના સંદર્ભમાં અન્ન સલામતી: સ્થાનિક પ્રશ્નોના ઉકેલની દિશા	
મંતવ્ય	૧૩
૮૩મો બંધારણ સુધારા ખરડો: શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર	
આપના માટે	૧૮
• ૨૧મી સદીમાં પ્રોઠ શિક્ષણ: ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિ	
• વૈશ્વિક પર્યાવરણ સવલત	
આપણી વાત	૨૭
• મારી વિકાસ યાત્રા	
• 'જ્યાં ચારો ત્યાં ગોચર શાળા': એક હરતી ફરતી શાળા	
સાંપ્રત પ્રવાહ અને આગામી કાર્યક્રમ	૩૧
સંદર્ભ સાહિત્ય	૩૪
સંપાદક ટીમ:	
દીપા સોનપાલ મુરલી શ્રીનિવાસ બિનોય આચાર્ય	
વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.	
ફક્ત અંગત વિતરણ માટે	

સંપાદકીય

અણુ ધડાકા : શું રાષ્ટ્રવાદ છે ?

ભારતે બુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે સ્વાતંત્ર્યની સુવર્ણ જ્યંતિ ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે પ્રથમ અણુ ધડાકાની રજત જ્યંતિએ ત્રણ અણુ ધડાકા કરીને જગતને હલબલાવી નાખ્યું છે. 'રાષ્ટ્રવાદીઓ' અને 'દેશપ્રેમીઓ' આ અણુ ધડાકાઓને ભારત રાષ્ટ્રનું મસ્તક સમગ્ર વિશ્વમાં ઊંચું કરનારું એક મહત્વનું સાધન ગણે છે અને ભારત પાસેની આ વિનાશક શક્તિની હયાતીને ભારતની અપ્રતિમ પ્રગતિની નિશાની ગણે છે. પરંતુ શું આ અણુ ધડાકા ભારતની ખરી તાકાતનું પ્રતીક છે ખરા ?

અણુ શસ્ત્રો કેવો ભયાનક વિનાશક વેરી શકે છે એની સાબિતી હિરોશીમા અને નાગાસાકીની બેહાલી અને ચીચિયારીઓએ આપી છે. એવાં શસ્ત્રોના વિકાસ પાછળ દેશની માનવશક્તિ અને નાણાંશક્તિ વેડફીને આપણે દેશ સમક્ષની ગરીબી અને બેકારીની વિકરાળ સમસ્યાઓ તરફથી ધ્યાન પાછું વાળવાનો જ પ્રયાસ નથી કરતા પરંતુ સાથે સાથે દેશની આશરે એવી અડધી પ્રજા સાથે રીતસરનો દ્રોહ કરીએ છીએ કે જેને રોજ બે ટંક પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી અને પીવાનું પાણી મળતું નથી. ભારતની ૮૫ કરોડ પ્રજા સમક્ષની આ પાયાની સમસ્યાને અવગણીને અણુ શસ્ત્રોના વિકાસ પાછળ દેશનાં અછતરૂપ સાધનો ખર્ચવાં એ માનવતા માટે અભિશાપ સમાન છે.

બોમ્બ ધડાકા પછી શું આપણે ખરેખર તાકતવર થયા છીએ ખરા ? શું આપણે કશું સિદ્ધ કર્યું છે ખરું ? શું હવે કશું આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે ખરું ? આપણી સોદાશક્તિ વધશે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ શામાં એ વધી ? ખરી સમસ્યા તો એ છે કે ભારતે હવે અણુ શસ્ત્રોથી મુક્ત એવા જગત માટે હાકલ કરવાની નૈતિક સત્તા ગુમાવી દીધી છે.

શસ્ત્રોનો વિકાસ એ માનવ જાતના વિકાસની નિશાની છે કે અધોગતિની નિશાની છે એ મૂળભૂત સવાલ છે. ભારતની અણુ શસ્ત્રોના વિનાશ માટેની અત્યાર સુધીની તમામ પહેલોની ઉપર પાણી ફેરવી નાખવામાં આવ્યું છે અને અણુ ધડાકાના બદલામાં આર્થિક પ્રતિબંધો મળ્યા છે. વિકેન્દ્રિત વિકાસ અને સંસાધનોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ અણુ શસ્ત્રોનો વિકલ્પ છે. ભારતના અણુ ધડાકાએ એમ સાબિત કરી આપ્યું છે કે વિકાસ માટે આપણે પસંદ કરેલો માર્ગ ખોટો અને બેબુનિયાદ છે અને વિકલ્પ વિશે વિચારવાની અને એને અનુસરવાની તસ્દી લેવા માટે આપણે તૈયાર નથી. ગર્વ અણુ શસ્ત્ર ધરાવવાનું ન લઈ શકાય. ગર્વ તો ત્યારે લઈ શકાય કે જ્યારે દેશમાંથી ગરીબી દૂર થાય, બધાંને પીવાનું પાણી, આવાસ, અન્ન અને આરોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ત થાય. આપણે વેરનાં પોટલાં બાંધવા અને વહેંચવા માટેની શૈલીને રાષ્ટ્રપ્રેમનું નામ આપવા માટે તલપાપડ ન થવું જોઈએ. એવો રાષ્ટ્રપ્રેમ માત્ર રાષ્ટ્રને જ નહિ પણ જગતને પણ વિનાશની ઊંડી અને અગાધ ગર્તામાં ધકેલી દેવાની ક્ષમતા અને ગુંજાશ ધરાવે છે એ કદી ન ભૂલીએ.

ભારતમાં ઉદારીકરણના સંદર્ભમાં અન્ન સલામતી : સ્થાનિક પ્રશ્નોના ઉકેલની દિશા

‘ઉન્નતિ’ અને ‘એક્શન એઈડ’ દ્વારા અમદાવાદમાં અન્ન સલામતીના પ્રશ્ન અંગે એક કાર્યશાળાનું આયોજન થયું હતું. ઉદારીકરણના સંદર્ભમાં અન્ન સલામતી સામે સ્થાનિક સ્તરે ઊભા થતા ખતરા વિશે થયેલી વિશદ ચર્ચાનો અહેવાલ ટૂંકમાં અન્ને શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ દ્વારા રજૂ કરાયો છે.

પૂર્વભૂમિકા

અન્નનો અધિકાર પાયાના માનવ અધિકારોમાં એક મહત્વનો મૂળભૂત અધિકાર છે. પણ રોજરોજ એનું ઉલ્લંઘન થતું નજરે પડે છે. દુનિયાભરમાં આજે ૮૦ કરોડ લોકો ભૂખમરો વેઠે છે અને ભરતમાં ૩૫ કરોડ લોકોને બે ટંક પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી. આ પ્રશ્ન અન્નની સલામતીનો છે. ૧૯૯૬ની વિશ્વ અન્ન પરિષદ (વર્લ્ડ ફૂડ સમિટ)ની કાર્યલક્ષી યોજનામાં જણાવ્યા મુજબ “તમામ લોકોને બધો જ સમય સક્રિય અને તંદુરસ્ત જીવન માટેની તેમની આહારની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પૂરતો, સલામત, પોષક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પર્યાપ્ત ખોરાક ભૌતિક અને આર્થિક રીતે પ્રાપ્ય બને તે અન્ન સલામતી છે.” અન્નની સલામતી આમ ટકાઉ પોષણ અને જીવનનિર્વાહની સલામતી સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ભારતમાં અન્ન સલામતીનો પ્રશ્ન ઘણો જ નાજુક છે. એનું કારણ એ છે કે ભારતમાં અન્નની સલામતી ખેતી સાથે સંબંધિત છે એટલું જ નહિ પણ તે અન્ન ઉપરાંત ઘાસચારો, બળતણ અને આવાસ સાથે પણ સંબંધિત છે. દેશના ૬૮ ટકા શ્રમિકો ખેતીમાં સંકળાયેલા છે અને એમાં નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતોનું પ્રમાણ ત્રણ ચતુર્થાંશ છે, તથા તેઓ ૩૨.૨ ટકા જમીન ખેડે છે. વળી, ૧૯૫૧માં દેશમાં ૯૭૩ લાખ ખેત મજૂરો હતા. તેમની સંખ્યા વધીને ૧૯૯૧માં ૧,૮૦૯ લાખ થઈ છે. જ્યારે ભારતના સંદર્ભમાં અન્ન સલામતીના પ્રશ્નને વિચારવામાં આવે ત્યારે માત્ર ખેતીના ઉત્પાદનના સંદર્ભમાં નહિ પણ ખેતી પર નભતી આ જનતાની ખોરાકની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં વિચારવાની આવશ્યકતા રહે છે. ખેતીમાંથી તે માત્ર અન્ન જ નથી મેળવતી પરંતુ પશુઓ માટે ઘાસચારો મેળવે છે, બળતણ માટેનું લાકડું મેળવે છે અને ઘર બાંધવા માટેનો સામાન મેળવે છે. એટલે ખેતી એ

ભારતના ગ્રામીણ જીવનની એક સુગ્રથિત અને સંકલિત વ્યવસ્થાનો ભાગ છે.

ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના ખેડૂતોનો એક અભ્યાસ આ બાબત પુરવાર કરે છે. માનવ કલ્યાણ ટ્રસ્ટના શ્રી લલ્લુભાઈ દેસાઈ જણાવે છે કે તેમના અભ્યાસ મુજબ નાના અને

સીમાન્ત ખેડૂતો તેમનાં ખેતરોમાં જે શ્રમ કરે છે તેને ગણતરીમાં ન લઈએ તો ખેડૂતો ખેતી માટે જે સંસાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તેના નાણાકીય ખર્ચ જેટલું મળતર તેમને તેમના ઉત્પાદનમાંથી મળતું નથી.

‘ઉન્નતિ’ - અમદાવાદ અને ‘એક્શન એઈડ’ - બેંગલોરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા.૪-૪-૧૯૯૮ના રોજ અમદાવાદમાં ‘વૈશ્વિકીકરણ અને અન્ન સલામતી’ વિષય પર એક દિવસની એક કાર્યશાળાનું આયોજન થયું હતું. આ કાર્યશાળામાં નવી દિલ્હીના ‘રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન ફોર સાયન્સ, ટેકનોલોજી એન્ડ ઈકોલોજી’નાં ડૉ. વંદના શિવા, મુંબઈની ‘ઈન્દિરા ગાંધી ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ રિસર્ચ’ના શ્રી એમ. એચ. સૂર્યનારાયણ, આણંદની ‘ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રુરલ મેનેજમેન્ટ’ના શ્રી સુખપાલસિંહ અને અમદાવાદની ‘સ્કૂલ ઓફ પ્લાનિંગ’નાં સુશ્રી દર્શિની મહાદેવિયા તજજ્ઞો તરીકે હાજર રહ્યાં હતાં. તથા ગુજરાતના અનુભવો ‘અસાગ’ના શ્રી રાજેશ ભટ્ટ અને માનવ કલ્યાણ ટ્રસ્ટ-ખેરોજના શ્રી લલ્લુભાઈ દેસાઈ, નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ-પોશિનાના શ્રી અબ્દુલ કરીમ કુરેશી અને ગ્રામ વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ-ઈડરના શ્રી મનોજ રાજને રજૂ કર્યાં. ‘ઉન્નતિ’નાં સુ શ્રી એલિસ મોરિસ અને ‘એક્શન એઈડ’નાં સુશ્રી રુચિ ત્રિપાઠીએ કાર્યશાળાના પ્રારંભિક અભ્યાસ લેખો રજૂ કર્યાં હતા.

વ્યાપારનું ઉદારીકરણ અને અન્ન સલામતીનું ધોવાણ

	ફેરબદલ	અસર
જમીન		સંસાધનની અસલામતી અને જીવનનિર્વાહની અસલામતી
જમીનની માલિકી	ખેડૂતો	અન્નની અસલામતી
જમીનનો ઉપયોગ	અન્ન	અન્નના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો
વપરાશ	ઘરેલુ વપરાશ	અન્નની અસલામતી
	નિકાસ	વપરાશની અસલામતી
		અન્નની અસલામતી

સ્ત્રોત : 'ગ્લોબલાઈઝેશન ઑફ એગ્રિકલ્ચર એન્ડ ધ ગ્રોથ ઑફ ફૂડ સિક્યુરિટી', ડૉ. વંદના શિવા.

એટલે ઘાસચારો અને બળતણ તેમને માટે મહત્વની આડ પેદાશો બને છે. અને એના લાભ માટે જ તેઓ ખેતીનો વ્યવસાય ચાલુ રાખે છે કે કારણ કે જીવનનિર્વાહને માટે તે ખૂબ મહત્વનાં થઈ પડે છે.

નવી આર્થિક નીતિએ અન્નની સલામતી સામે જે પ્રશ્નાર્થો ઊભા કર્યા છે તેને આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાની જરૂર છે. ખાનગીકરણ, ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની નીતિઓથી ભારતની ખેતી ઉપર વિપરીત અસરની સંભાવનાઓ વિશેષ છે. ખેતીના સંદર્ભમાં ખાનગીકરણનો અર્થ કંપનીકરણ છે, ઉદારીકરણનો અર્થ જમીનની ખરીદી અંગેના નિયમોમાં છૂટછાટ છે અને વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ ખેત પેદાશોનું આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર છે. વૈશ્વિક સંદર્ભમાં આ નીતિ અત્યારે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન' (ડબલ્યુટીઓ) દ્વારા ખેત પેદાશોના બજારમાં ઉદારીકરણ દાખલ કરવા અપનાવાઈ રહી છે. અગાઉ ખેતી અને ખેત પેદાશો 'સામાન્ય જકાત અને વ્યાપાર સમજૂતી' (ગેટ)નો ભાગ નહોતી. 'ગેટ'ની આઠમા દોરની ઉરુગ્વે મંત્રણાને

અંતે થયેલી સમજૂતીમાં ખેતી અને ખેત પેદાશો પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની વ્યવસ્થાનો ભાગ બન્યાં છે. એટલે ખેત પેદાશોનો વ્યાપાર કશાય નિયંત્રણો વિનાનો મુક્ત બને એ માટે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન' પ્રયાસ કરે છે. આથી, ખેત પેદાશોની આયાત અને નિકાસ મુક્તપણે થાય એ હવે અનિવાર્ય બને છે. એટલે, કોઈ એક દેશની ઉત્પાદનની, વપરાશની અને વ્યાપારની જરૂરિયાત કેટલી છે તેના કરતાં વ્યાપારની મુક્તતા વધારે મહત્વની બની છે. આમ, એમાં અન્ન સલામતી માટે વ્યાપારને મહત્વનો ગણવામાં આવે છે.

ખેત પેદાશોના વ્યાપારમાં ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ અન્નનું ઉત્પાદન વધારે, ખેતરોની કાર્યક્ષમતા વધારે, ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે અને અન્ન વપરાશની તરાહમાં સુધારો કરે એવી અપેક્ષા રખાઈ છે. પરંતુ સ્થાનિક સંશોધનોનાં તારણો એમ દર્શાવે છે કે વૈશ્વિકીકરણો દુનિયાભરમાં અન્ન ક્ષેત્રે અસલામતી વધારે તીવ્ર બનાવી છે. ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ વણસ્યાં છે. આથી અન્ન

માન્યતા અને હકીકત

માન્યતા : નાનાં ખેતરો મોટાં ખેતરો કરતાં ઓછાં કાર્યક્ષમ અને ઓછાં ઉત્પાદક હોય છે.

હકીકત : સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુએનડીપી)નો ‘માનવ વિકાસ અહેવાલ-૧૯૯૬’ કહે છે કે, “મોટાં ખેતરો કરતાં નાનાં ખેતરો સંસાધનોના ઉપયોગની બાબતમાં વધુ કાર્યક્ષમ હોય છે. ભારતનું એક સર્વેક્ષણ કહે છે કે ૦-૫ એકરનાં ખેતરો એકર દીઠ રૂ. ૭૩૭નું ઉત્પાદન કરે છે જ્યારે ૨૫ એકરથી મોટાં ખેતરો એકર દીઠ માત્ર રૂ.૩૪૬નું ઉત્પાદન કરે છે.”

માન્યતા : અમ્મની અસલામતી અમ્મનું ઉત્પાદન વધારીને દૂર કરી શકાય.

હકીકત : ૧૯૯૩માં વોશિંગ્ટનમાં વિશ્વ બેંક દ્વારા આયોજિત વિશ્વવ્યાપી ભૂખમરામાં ઘટાડા માટેનાં પગલાં અંગેની પરિષદમાં બોલતાં ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના મહામંત્રી બુત્રોસ બુત્રોસ-ઘાલીએ કહ્યું હતું કે, “જગત હવે તેની વસ્તીનું પેટ ભરવા માટે પૂરતું અમ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. સમસ્યા માત્ર ટેકનિકલ નથી. એ એક રાજકીય અને સામાજિક સમસ્યા છે. એ અમ્મ પુરવઠાની પ્રાપ્તિ, એની વહેંચણી અને એના અધિકારની સમસ્યા છે. સૌથી વધુ તો એ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિની સમસ્યા છે.”

માન્યતા : વધતા ભૂખમરા અને અપોષણ માટે વધતી વસ્તી જવાબદાર છે.

હકીકત : વિશ્વ અમ્મ પરિષદના કાર્યલક્ષી યોજનાના મુસદ્દામાં ‘અમ્મ અને કૃષિ સંસ્થા’ (એફએઓ) જણાવે છે કે ૨૦ વર્ષ અગાઉ ચાર અબજ લોકોને જેટલું માથાદીઠ અમ્મ પ્રાપ્ય હતું તેના કરતાં આજે ૫.૮ અબજ લોકોને ૧૫ ટકા વધારે અમ્મ પ્રાપ્ય છે. આમ, અમ્મનું ઉત્પાદન વસ્તી વૃદ્ધિ કરતાં ઝડપથી થાય છે. એટલે ભૂખમરા અને અપોષણની સમસ્યા વહેંચણીની અને ધનવાનો દ્વારા થતી વધુ પડતી વપરાશની છે. અમેરિકાની ‘વર્લ્ડવોય ઈન્સ્ટિટ્યુટ’ના જુલાઈ-૧૯૯૬ના અહેવાલમાં કહેવાયું છે કે, “સૌથી સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો તેમની માંસની અને એ રીતે અનાજની વપરાશ ઘટાડવાનો અવકાશ ધરાવે છે. દુનિયાભરમાં સરેરાશ માથા દીઠ વાર્ષિક ૩૦૦ કિગ્રા અનાજની વપરાશ છે. પરંતુ ૧૮ દેશોના નાગરિકો વર્ષે ૫૦૦ કિગ્રા અને અમેરિકાના નાગરિકો વર્ષે ૮૦૦ કિગ્રા અનાજની વપરાશ કરે છે.”

ખેતપેદાશ	૩થી ૬ કંપનીઓ દ્વારા અંકુશિત વ્યાપાર ટકાવારીમાં
ઘઉં	૮૫-૯૦
ખાંડ	૬૦
કોફી	૮૫-૯૦
કોકો	૮૫
ચા	૮૦
કેળાં	૭૦-૭૫
અનાનસ	૯૦
વનપેદાશો	૯૦
રૂ	૮૫-૯૦
શણ	૮૫-૯૦

સ્રોત : અંકટાડ સ્ટેટિસ્ટિકલ પોકેટબુક

માન્યતા : ખેતીનો વૈશ્વિક વ્યાપાર મુક્ત અને ન્યાયી છે અને વિકસતા દેશોને તેનાથી લાભ થશે.

હકીકત : ખેત પેદાશોના વૈશ્વિક વ્યાપાર પર થોડીઘણી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ભારે અંકુશ ધરાવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિકસતા દેશોને તેમની ખેત પેદાશોના વાજબી ભાવ નિકાસ બજારમાં મળી શકે નહિ. ૧૯૯૪માં વિકસતા દેશોએ ૭૫ અબજ ડોલરના અમ્મની આયાત કરી હતી અને ૬૭ અબજ ડોલરના અમ્મની નિકાસ કરી હતી. યુકેની થેમ્સ વેલી યુનિવર્સિટીના ‘સેન્ટર ફોર ફૂડ પોલિસી’ના ટિમ લેંગ કહે છે કે વિશ્વના અનાજ બજારમાં અમેરિકાનો ફાળો ૧૯૭૦માં ૪૦ ટકા હતો જે વધીને ૧૯૮૦માં ૭૦ ટકાનો થયો છે.

માન્યતા : સુધારેલાં બિયારણો, રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકો તથા ખેતીમાં વધુ યંત્રીકરણથી અમ્મનું ઉત્પાદન વધી શકે છે.

હકીકત : રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશકો અને સુધારેલાં બિયારણોનો વેપાર કરતી કંપનીઓ જે કહે છે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ ખેત પેદાશનાં આ સાધનો જમીન ઝેરી બનાવે છે, જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટાડે છે અને ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે.

દેશના હરિયાળી ક્રાંતિના વિસ્તારોમાં આ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. ભારતની ખેતીમાં જંતુનાશકોની વપરાશ ૧૯૫૪માં ૪૩૪ મેટ્રિક ટન હતી. ૧૯૭૧માં તે વધીને ૨૪,૩૦૬ મેટ્રિક ટન થઈ અને ૧૯૯૧માં વધીને ૮૬,૬૬૦ મેટ્રિક ટન થઈ એમ મે-૧૯૯૬નું ‘ફાર્મ ડાયજેસ્ટ’ કહે છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (ડબ્લ્યુએચઓ) કહે છે કે દુનિયામાં દર મિનિટે એક વ્યક્તિને જંતુનાશકોનું ઝેર ચડે છે. ખેતીનાં આ ખર્ચાળ સાધનો અમ્મનું ઉત્પાદન વધારવા માટે કે જાહેર આરોગ્ય માટે લાભદાયી નથી.

માન્યતા : ભારતનાં ખેતીના કંપનીકરણથી ખેતીનું ઉત્પાદન અને રોજગારી વધશે અને દરેકની આવક વધશે.

હકીકત : ખેતીનું ઉત્પાદન વધી શકે છે પણ એને માટે ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે તેમ બને. અમેરિકામાં ૧૯૨૦થી ૧૯૮૫ દરમિયાન ખેતરોની સંખ્યા ૫૦ લાખથી ઘટીને ૨૫ લાખ થઈ ગઈ અને ખેતરનું સરેરાશ કદ ૧૫૦ એકરથી વધીને ૨૫૦ એકર થયું. ૧૯૮૦ના દાયકામાં જ ,

અમેરિકામાં ખેતીના કંપનીકરણને કારણે ૩૦થી ૪૦ લાખ કુટુંબો જમીનથી વિખૂટાં પડ્યાં અને શહેરોમાં ઘડેલાયાં એમ 'ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર એન્ડ ટ્રેડ પોલિસી'ના ક્રિસ્ટિન ડોકિન્સ કહે છે. એવો અંદાજ બંધાયો છે કે ખેતીમાં કંપનીઓ ઘૂસવાની આ તરાહ વિકસતા દેશોમાં લાગુ પડે તો ગ્રામ વિસ્તારોમાં વસતી ૩૦૦ કરોડની વસ્તીમાંથી ૧૯૦ કરોડ લોકો શહેરોમાં જશે. ભારત માટે તો આ એક દુર્ઘટનાનો જ માર્ગ છે કે જ્યાં ૭૦ ટકા વસ્તી હજુ પણ જમીનમાંથી જીવન નિર્વાહ મેળવે છે.

એટલે સૌને માટે અન્ન સલામતી ઊભી કરવા અને ખાસ કરીને ભૂખમરો વેઠતા અને અપોષણ ધરાવતા લોકો માટે સલામતી ઊભી કરવા શું કરવું જોઈએ ?

- નાના ખેડૂતો દ્વારા પરંપરાગત અન્ન પાકોની ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું.
- નાના ખેડૂતો જે પાકો બજારમાં વેચે છે તેમને વધુ મળતર મળે તે જોવું.
- નાના પાયાની સિંચાઈ અને રસ્તાઓ વગેરે દ્વારા વધુ સારી માળખાગત સવલતો પૂરી પાડવી.
- ટકાઉ, સલામત અને પર્યાવરણ-મિત્ર ખેત ઉત્પાદનને વેગ આપે એવી ઉચિત ટેકનોલોજી પ્રાપ્ય બનાવવી.
- સજીવ ખેતીની પ્રણાલીને ઉચિત નાણાકીય પ્રોત્સાહનો દ્વારા પ્રોત્સાહન આપવું.
- ગરીબો-તરફી જમીન સુધારાનો અમલ કરવો અને ખેતીની જમીનની કંપનીઓ દ્વારા થતી ખરીદીને રોકવી.
- ગરીબો અને જરૂરતમંદ લોકોને માટે પાયાની ખોરાકી ચીજો ઉપર સબસિડી આપવી અને પોષણના પૂરક કાર્યક્રમો પૂરા પાડવા.
- કુટુંબની અન્ન સલામતીને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા મહિલાઓને જમીન, ધિરાણ વગેરે પૂરાં પાડવાં.
- સમાનતા સાથે અન્ન ઉત્પાદનના સ્વાવલંબનના લક્ષ્યાંકને વળગી રહેવું અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના માંઘાતાઓને ચરણે અન્ન સલામતી ગીરો ન મૂકવી.

સ્રોત : પોલિસી એન્ડ એડવોકસી યુનિટ, એક્શન એઈડ-ઈન્ડિયા

સલામતી જોખમાઈ છે. દેશનાં અનેક રાજ્યોમાં ખેતીનાં સાધનોના ખર્ચમાં થયેલા વધારાથી દેવાદાર બનેલા ખેડૂતો તાજેતરમાં આત્મહત્યા કરી રહ્યા છે તે પણ આ સમસ્યાનું જ એક સ્વરૂપ છે.

અન્ન વ્યાપાર અને અન્ન સલામતી : વૈશ્વિક પ્રવાહો

'ગેટ'ના ઉરુગ્વે દોરથી પહેલી જ વાર ખેતી તેના કાર્યક્ષેત્ર હેઠળ આવી છે. ઉરુગ્વે દોરના અંતે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ની રચના થઈ અને તે અંગેની સમજૂતી અન્વયે ખેતી ક્ષેત્રે ત્રણ બાબતોમાં સુધારા ઈચ્છે છે :

૧. આંતરિક ટેકો

ખેતી વિષયક સમજૂતી અનુસાર ખેડૂતોને સબસિડી અને અન્ય રીતે જે ટેકો પૂરો પાડવામાં આવે છે તે નાબૂદ કરવો અનિવાર્ય છે. વિકસિત દેશોમાં આ ટેકામાં ૨૦ ટકાના ઘટાડાની અને વિકસતા દેશોમાં તેમાં ૧૩.૩ ટકાના ઘટાડાની આવશ્યકતા રહે છે.

૨. બજારની પહોંચ

આ સમજૂતી હેઠળ સ્વદેશી બજારને વિદેશી પેદાશો માટે ખુલ્લું મૂકવાનું છે. એ મુજબ ખેત પેદાશોની આયાત પરનાં જથ્થાત્મક નિયંત્રણો દૂર થશે અને જકાત સિવાયના અવરોધો પણ દૂર થશે. આ જથ્થાત્મક

નિયંત્રણો અને જકાત સિવાયના અવરોધોનું જો જકાતમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે તો વિકસિત દેશો તેમાં ૩૬ ટકા જેટલો ઘટાડો કરશે અને વિકસતા દેશો ૨૪ ટકા જેટલો ઘટાડો કરશે. ભારત અત્યારે આશરે ૨૭૦૦ જેટલી ચીજોની આયાત ઉપર નિયંત્રણો ધરાવે છે. એમાંથી ૮૦૦ જેટલી તો ખેત પેદાશો છે. યુરોપીય સંઘ અને ઓસ્ટ્રેલિયા સાથે ભારતે જે સમજૂતી કરી છે તે મુજબ ભારતે બે તબક્કામાં તેની આયાત પરનાં જથ્થાત્મક નિયંત્રણો હટાવી લેવાં પડશે. પહેલા તબક્કામાં એપ્રિલ-૧૯૯૮ અને એપ્રિલ-૨૦૦૦ સુધીમાં અને બીજા તબક્કામાં એપ્રિલ-૨૦૦૩ સુધીમાં આ નિયંત્રણો ભારતે ઉઠાવી લેવાં પડશે. આ નિયંત્રણો રદ થવાથી ખેત પેદાશોના ભાવો પર ભારે વિપરિત અસર પડશે એમ ભારત સરકારના કૃષિ મંત્રાલયનો એક અભ્યાસ કહે છે. એક મહત્વની બાબત એ પણ છે કે ભારતની ૧૯૮૬-૮૮ના ગાળા દરમ્યાન ખેત પેદાશોની જ આંતરિક વપરાશ હતી તેના ૩ ટકા જેટલી તો તેણે આયાત કરવાની જ રહેશે. પછી આ આયાત ૫ ટકા જેટલી થશે.

૩. નિકાસમાં સબસિડી

વિકસિત દેશોએ છ વર્ષમાં નિકાસના જથ્થાના સંદર્ભમાં આપવામાં આવતી નિકાસ સબસિડીમાં ૨૧ ટકાનો અને સબસિડી પરના ખર્ચમાં ૩૪ ટકાનો ઘટાડો કરવાનો રહેશે. વિકસતા દેશો માટે આ ઘટાડો

અનુક્રમે ૧૪ ટકા અને ૨૪ ટકાનો રહેશે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુએનડીપી)નો એક અંદાજ બતાવે છે કે વિકસિત દેશો નિકાસમાં ૧૯૯૫માં ૧૮૨ અબજ ડોલરની સબસિડી આપતા હતા. એમાં ૨૧ ટકાનો ઘટાડો છ વર્ષમાં થાય તો પણ તે ૨૦૦૧માં ૧૫૦ અબજ ડોલર જેટલી તો તે રહેશે જ. જો કે, વિકસતા દેશોને આ ઘટાડા માટે ૧૦ વર્ષનો સમય આપવામાં આવ્યો છે. વધુમાં એવી છૂટ પણ અપાઈ છે કે જે ખેત પેદાશ દેશના પરંપરાગત આહારમાં મહત્વની ચીજ હોય તેને આ ઘટાડાની જોગવાઈઓ લાગુ નહિ પડે. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ખેતી અને ખેત પેદાશોનું વૈશ્વિકીકરણ સ્થાનિક પ્રજાઓની અન્ન સલામતીને જોખમમાં મૂકે છે. ખેડૂતોને ખેતી માટે સરકારી રાહે જે ટેકો પૂરો પાડવામાં આવે છે તે ઘટે એટલું જ નહિ આયાત ઉપરનાં નિયંત્રણો દૂર થાય તો દેશના ખેડૂતોની પેદાશો આયાતી ચીજો સામે સ્પર્ધામાં ઊતરશે. અહીં સવાલ માત્ર સ્પર્ધાનો નથી પણ તેથી દેશના ખેડૂતોને મળતા ઓછા ભાવનો અને તેમના ટકાઉપણાનો છે. અનાજના ઉત્પાદનમાં ભાવો ઘટતાં ઓછું મળતર મળે તો દેશના ખેડૂતો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં રોકડિયા પાક પકવે એ સ્વાભાવિક છે. અન્ન સલામતી સામે જોખમ ઊભું કરવામાં આ રીતે વૈશ્વિક વ્યાપારની નવી તરાહ મદદરૂપ થાય છે.

જૈવવૈવિધ્ય, બિયારણ પર ઈજારો અને અન્ન સલામતી

અન્ન સલામતીની બાબતમાં જૈવવૈવિધ્ય પણ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે સધાયેલી પ્રગતિનો ઉપયોગ આ જૈવવૈવિધ્ય અને પરંપરાગત જ્ઞાનનો ખાનગી નફા માટે થઈ રહ્યો છે. વ્યાપારના ઉદારીકરણના નામે અને બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારોના રક્ષણને નામે જૈવવૈવિધ્યનો નાશ કરવાની અને તેનો ઉપયોગ કરી નફો રળવાની રીતરસમો અપનાવાઈ રહી છે. ભારતની ૭૦ ટકા પ્રજા પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે ઉત્પાદનની પરંપરાગત પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. એમાંની મોટા ભાગની પ્રજા ગ્રામ વિસ્તારોમાં વસે છે અને તે નાના તથા સીમાન્ત ખેડૂતો છે. દેશનું આશરે ૭૦ ટકા જેટલું બિયારણ ખેડૂતો ઉત્પન્ન કરે છે અને ખેડૂતો વેચે છે. ઉદારીકરણને લીધે આ સામુદાયિક અંકુશ અને કંપનીઓના અંકુશ વચ્ચેનો સંઘર્ષ આકાર લે છે.

ભારત આશરે બે લાખ જેટલાં વનસ્પતિઓ અને સજીવોનું નિવાસસ્થાન છે. ભારત એ રીતે જૈવવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે અને એની ઉપર જ ખેડૂતો, માછીમારો, વનવાસીઓ, પશુપાલકો વગેરેનો ગુજારો ચાલે છે. તેમની અન્ન અને આરોગ્યની મોટા ભાગની જરૂરિયાતો આ જૈવવૈવિધ્યમાંથી પૂરી થાય છે. આ અંગેનું જ્ઞાન ભારતની પ્રજાની સાતત્યપૂર્ણ, સંચયિત અને સામૂહિક શોધોનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ભારતના દેશજ જ્ઞાનની પદ્ધતિઓમાં તેના જતન અને ઉપયોગ માટેનું નાજુક, સંવેદનશીલ અને સમતાપૂર્ણ સંયોજન અને સંતુલન થયેલું છે.

ખેતી અને ખેત પેદાશોના વ્યાપારમાં ઉદારીકરણથી આ સંયોજન અને સંતુલન સામે ખતરો ઊભો થાય છે. આથી જેંતુનાશકો અને રાસાયણિક ખાતરોનો વપરાશ વધે છે એટલું જ નહિ પણ નવી જાતનાં બિયારણો અનિવાર્ય બની જાય છે. સદીઓથી ભારતના ખેડૂતોએ જે વિવિધ પાકો ઉગાડ્યા છે તેનું પરંપરાગત જ્ઞાન, એ પાકો માટેની પર્યાવરણની અને પોષક તત્ત્વોની જરૂરિયાતો વિશેનું જ્ઞાન તથા તેની લાક્ષણિકતાઓ અને ખાસિયતો વિશેનું જ્ઞાન બજારનાં પરિબળો આગળ નકામું બની જાય છે. સ્વાવલંબી ખેડૂતો આ રીતે બજાર પર અવલંબિત બને છે. અને અંતે તેમની અન્ન સલામતી જોખમાય છે. તેમના પરંપરાગત જ્ઞાનનો ઉપયોગ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ વાપરીને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ પેટન્ટ મેળવવા માટે કરે છે. લીમડો અને બાસમતી માટે મેળવાયેલા પેટન્ટ આનાં જીવંત ઉદાહરણો છે. ૧૯૮૫ પછી અમેરિકા, યુરોપ અને જાપાનની કંપનીઓએ લીમડામાંથી બનતી ચીજો પર ૫૦થી વધુ પેટન્ટ મેળવ્યા છે. એ જ રીતે ચાલુ દાયકાના આરંભમાં છોડ પ્રજીવક અધિકારો (પ્લાન્ટ બ્રીડર્સ રાઈટ્સ) ધરાવનારાએ 'બ્રિટિશ સોસાયટી ઓફ પ્લાન્ટ બ્રીડર્સ' દ્વારા સ્કોટલેન્ડના બટાટા ઉગાડનાર ખેડૂતોને નોટિસો ફટકારી હતી અને ખેડૂતો દ્વારા ખેડૂતોને જ થતા બટાટાના બિયારણના વેચાણને ગેરકાનૂની ઠરાવ્યું હતું. બિયારણ પરના પેટન્ટ અને છોડ પ્રજીવક અધિકારો દ્વારા આ રીતે ખેડૂતોના

જૈવ સંપત્તિના વપરાશના બે નમૂના

	જૈવ સંપત્તિનું શોષણ (સાંસ્થાનિક વિકલ્પ)	સામુદાયિક અધિકારો (સાર્વભૌમ વિકલ્પ)
સંપત્તિ	નાણાકીય	જૈવવૈવિધ્ય
મૂલ્ય	મૂડી રોકાણ દ્વારા સર્જિત મૂલ્ય	અંતર્નિહિત મૂલ્ય
લાભ	અંતર્નિહિત રીતે જ અસમાન વહેંચણી	સમાન વહેંચણી
વિનિમય	વ્યાપારી શોષણને લીધે પ્રાપ્તકર્તાને દાતા ગણવામાં આવે છે. બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારોના ઈજારા દ્વારા મૂળ દાતાઓના અધિકારોનો લોપ થાય છે. તે સમાનતા સાથે અસંબદ્ધ છે. આથી બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારોના સોદામાંથી થતો લાભ દેશજ જ્ઞાન ધરાવનારાને મળતો નથી.	મૂળ દાતાઓના અધિકારોનો લોપ થતો નથી. વિવેકપૂર્ણ અનેકતા.
અર્થશાસ્ત્ર	શોષણ અને લોભનું અર્થકારણ	જતન અને જરૂરિયાતનું અર્થકારણ
જ્ઞાનમીમાંસા	અપ્રામાણિકતા અને સર્વસત્તાવાદ ટેકનોલોજીમાં સર્વસત્તાવાદ વૈવિધ્યપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક સાધનોમાંથી એકવિધ ઉત્પાદન	જ્ઞાનમાં બહુત્વવાદ ટેકનોલોજીમાં બહુત્વવાદ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય

સ્રોત : 'ધી એન્કલોઝર અને રિકવરી ઓફ ધ કોમન્સ' - રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન ફોર સાયન્સ, ટેકનોલોજી એન્ડ ઇકોલોજી - નવી દિલ્હી.

ખેતીના ત્રણ નમૂના

	હરિયાણી ક્રાંતિ	કંપનીઓ	ટકાઉ અને નાના ખેડૂત પર આધારિત
ચાલક બળ	બહુપક્ષીય સંસ્થાઓ અને સરકાર	કંપનીઓનો વેપાર	નાના ખેડૂતનું નેતૃત્વ, પ્રકૃતિ અને માનવીય જરૂરિયાતો
ઉત્પાદન અને વિતરણનું માળખું	કેન્દ્રિત, લાંબું અંતર	વધુ કેન્દ્રિત, લાંબું અંતર	વિકેન્દ્રિત, સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક પરિવર્તન
પદ્ધતિઓ	રાસાયણિક અને વધુ બાહ્ય સાધનો	વધુ બાહ્ય સાધનો, વધુ રસાયણો, જમીન ઈજનેરી	સજીવ ખેતી, પર્યાવરણ-મિત્ર ખેતી અને ઓછાં બાહ્ય સાધનો
વૈવિધ્યની સ્થિતિ	એકવિધતા	વધુ એકવિધતા	બહુવિધતા
ઉત્પાદકતા	લાંબા ગાળે સંસાધનની ઉત્પાદકતા ઓછી અને પર્યાવરણનું ખર્ચ વધારે	લાંબા ગાળે સંસાધનની ઉત્પાદકતા ઓછી અને પર્યાવરણનું ખર્ચ વધારે	લાંબા ગાળે સંસાધનની ઉત્પાદકતા વધારે અને પર્યાવરણનું ખર્ચ શૂન્ય
સામાજિક પર્યાવરણીય લક્ષણો	બિનટકાઉ, બિનલોકશાહી	બિનટકાઉ, બિનલોકશાહી	લોકશાહી, ટકાઉ

સ્રોત : 'ગ્લોબલાઈઝેશન ઓફ એગ્રિકલ્ચર એન્ડ ધ ગ્રોથ ઓફ ફૂડ સિક્યુરિટી', ડૉ. વંદના શિવા.

અધિકારો છીનવાય છે અને તેમને ફરજિયાતપણે કંપનીઓ દ્વારા અંકુશિત બજારમાં ધકેલવામાં આવે છે.

ખોરાકી ચીજોની જે સાંકળ છે એની પહેલી કડી બિયારણ છે અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ બિયારણ ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ ઈચ્છે છે. જો બધા જ ખેડૂતોને ફરજિયાતપણે બજારમાં ધકેલવામાં આવે તો બિયારણ ઉદ્યોગને દર વર્ષે ૭.૫ અબજ ડોલરનું બજાર મળી શકે તેમ છે. એટલે ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ આ રીતે બિયારણ ઉદ્યોગને ખેડૂતોની સ્વતંત્રતા હરી લઈ તેમને ગુલામ બનાવવાની છૂટ આપે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં તાજેતરમાં કરવામાં આવેલા કાયદાઓ ખેડૂતોના બિયારણ અંગેના વિશેષાધિકારો પર તરાપ મારે છે. આ જ પરિસ્થિતિ થોડા સમયમાં ભારતમાં પણ ઊભી થઈ શકે છે. કંપનીઓને બિયારણના ઉત્પાદન અને વેચાણ અંગેના વિશેષાધિકારો મળવાથી બિયારણ મોંઘું થાય છે અને ખેડૂતોનું ઉત્પાદનનું ખર્ચ વધે છે. અંતે એ એમની પોતાની અને સમુદાયોની અન્ન સલામતી સામે જોખમ ઊભું કરે છે.

ડૉ. વંદના શિવાએ જણાવ્યું હતું કે હરિયાણી ક્રાંતિએ જે એકવિધ ખેતી જન્માવી તેને લીધે દેશની ખેતીને અને અન્ન સલામતીને ભારે નુકસાન થયું છે. ભારતનો ખેડૂત તેના નાના ખેતરમાં ઘઉં, જુવાર, તેલીબિયાં, શાકભાજી અને ઘાસચારો બધું જ સાથે કે વારાફરતી

ઉગાડતો રહ્યો છે. આથી જમીનનો ભેજ સચવાતો હતો, બાલ્ય ખાતરની જરૂર પડતી નહોતી અને જંતુનાશકોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નહોતી. એક જ પાકની તરાહથી ખેતીનાં બાલ્ય સાધનો પરનું અવલંબન વધે છે. તેમણે કહ્યું કે હાલ માંસની, માછલીની અને ફૂલોની નિકાસને ખૂબ મહત્ત્વ અપાય છે પણ તેનાથી ખેતીને ભારે નુકસાન પહોંચે છે. અભ્યાસો જણાવે છે કે માંસની નિકાસથી જો ૧ રૂપિયાની કમાણી થાય છે તો દેશની ખેતીને તેનાથી ૧૫ રૂપિયાનું નુકસાન થાય છે. અને મચ્છીની નિકાસથી જો ૧ રૂપિયાની કમાણી થાય છે તો માછીમારોને ૧૦ રૂપિયાનું નુકસાન થાય છે. એક અભ્યાસ કહે છે કે દેશને ગયે વર્ષે ફૂલોની નિકાસથી રૂ. ૩૨ કરોડની કમાણી થઈ હતી પરંતુ તેને માટે રૂ. ૧૩૬ કરોડનું ખર્ચ થયું હતું. આમ, વેપારીઓનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત થાય છે. આંધ્ર પ્રદેશના ગુંતુર જિલ્લાનું ઉદાહરણ આપતાં તેમણે કહ્યું કે ત્યાં ૮૦ ટકા વિસ્તારમાં જુવાર, કઠોળ અને તેલીબિયાંની ખેતી એકસાથે થતી હતી. પછી ત્યાં કપાસની જ ખેતી થવા માંડી. બે વર્ષ તો ખેડૂતોને નફો થયો. પણ પછી લગભગ તમામ ખેડૂતો દેવાદાર બની ગયા. આમ, બિયારણ, રસાયણો અને ધિરાણનું નવું બજાર એકવિધ ખેતીને લીધે ઊભું થાય છે જે ખેડૂતોને તો પાયમાલ કરે જ છે પણ સાથે સાથે અન્ન સલામતીને પણ જોખમમાં મૂકે છે. ડૉ. વંદના શિવાએ આથી સૂચવ્યું કે ખેતીમાં ન્યાય, સમતા અને ટકાઉપણું હોવાં જોઈએ અને તે માટે પાણી, જમીન અને બિયારણ તથા જૈવ વૈવિધ્યના અધિકારો ખેડૂતોને મળવા જોઈએ.

અન્ન સલામતી સામે ખતરો : સ્થાનિક પ્રવાહો

વૈશ્વિક સ્તરે ખેતીના ક્ષેત્રે આવી રહેલા ઉપરોક્ત ફેરફારોની અસર સ્થાનિક સ્તરે થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં જે ખેત પેદાશોનું પ્રભુત્વ હોય છે એ ખેત પેદાશોના ઉત્પાદન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું વલણ વિશેષ રહે છે. પાકની તરાહ એ જ રીતે બદલાય છે. વળી, રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ અને બિયારણોનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પણ તેમની સ્થાનિક વપરાશ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. આ ખેતીગત સાધનોના સ્થાનિક ઉત્પાદનની તરાહ પણ એ રીતે નક્કી થાય છે. અંતે, એ સ્થાનિક પ્રદેશોની અને લોકોની અન્ન સલામતી સામે ખતરો ઊભો કરે છે.

ખેતીની તરાહ અને જમીનનું ધોવાણ

બજારકેન્દ્રી ખેતીકારણ વિકસવાની સાથે સાથે જ ખેતીના પાકની તરાહમાં પરિવર્તન આવે છે. ઉદારીકરણની નીતિઓના આરંભ પછી આ પરિસ્થિતિ વધારે તીવ્ર બની છે. આર્થિક સર્વેક્ષણ, ૧૯૯૬-૯૭માં જણાવ્યા મુજબ ૧૯૮૧-૮૨ને આધાર વર્ષ ગણતાં ૧૯૮૭-૯૦થી ૧૯૯૫-૯૬ દરમ્યાન ચોખાનો ઉત્પાદન વૃદ્ધિનો વાર્ષિક સરેરાશ દર ૩.૩૫ ટકાનો રહ્યો છે પણ તે ૧૯૯૦-૯૧થી ૧૯૯૬-૯૭ દરમ્યાન ઘટીને માત્ર ૧.૫૨ ટકાનો થયો છે. ઘઉંનો વૃદ્ધિ દર આ બંને ગાળા દરમ્યાન ૩.૬૨ ટકાએ સ્થિર રહ્યો છે જ્યારે કઠોળમાં તે ૧.૨૧ ટકાથી ઘટીને ૧.૦૭ ટકાનો થયો છે.

ગુજરાતમાં પાકની તરાહ

(પાક હેઠળનો વિસ્તાર ટકામાં)

પાક	૧૯૬૬-૬૯	૧૯૭૬-૭૯	૧૯૮૬-૮૯	૧૯૯૦-૯૩
કુલ ધાન્યો	૪૩.૪૫	૩૯.૩૨	૩૩.૬૩	૩૧.૩૨
કઠોળ	૪.૦૦	૪.૬૧	૬.૮૭	૮.૫૧
કુલ અનાજ	૪૭.૫૩	૪૩.૯૩	૪૦.૫૧	૩૯.૮૩
તેલીબિયાં	૨૦.૯૦	૨૧.૦૦	૨૧.૭૧	૨૬.૩૯
રૂ	૧૬.૩૧	૧૬.૯૫	૧૧.૧૩	૯.૯૫

સ્રોત : 'એન ઓવરલૂ ઓફ ફૂડ સિક્યુરિટી : ઈશ્યુઝ એન્ડ કન્સર્સ' - સુશ્રી રુચિ ત્રિપાઠી

ગુજરાતમાં પણ આ વલણ દેખાય છે. નવી આર્થિક નીતિનો ૧૯૯૧માં આરંભ થયો એ પછી તો આ વલણ વધારે તીવ્ર બન્યું છે. ગુજરાતમાં કુલ પાક હેઠળના વિસ્તારમાં અનાજ હેઠળનો વિસ્તાર છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ દરમ્યાન ઘટ્યો છે. જ્યારે તેલીબિયાં હેઠળનો વિસ્તાર વધ્યો છે. ૧૯૯૦-૯૧થી ૧૯૯૫-૯૬ સુધીનું અનાજનું ઉત્પાદન જોઈએ તો ખ્યાલ આવે છે કે આ ગાળા દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઘઉં, જાડાં ધાન્યો અને કઠોળના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો છે અને કુલ ધાન્યો તથા કુલ અનાજના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો છે. અમદાવાદની સ્કૂલ ઓફ પ્લાનિંગનાં સુશ્રી દર્શિની મહાદેવિયાના અભ્યાસ મુજબ ૧૯૬૦-૬૫માં પાક હેઠળના કુલ વિસ્તારમાં અનાજનો ફાળો ૪૮ ટકા હતો જે ૧૯૮૯-૯૪માં ઘટીને ૪૨ ટકા થયો છે. પરંતુ રોકડિયા પાકનો ફાળો આ જ ગાળા દરમ્યાન ૫૨ ટકાથી વધીને ૫૮ ટકા થયો છે. ગુજરાતમાં જુવારનું ઉત્પાદન પણ ઘટતું જાય છે.

ગુજરાતમાં ખેતીનો વૃદ્ધિ દર પણ ચિંતાજનક સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. ૧૯૬૦-૬૧થી ૧૯૭૦-૭૧ દરમ્યાન ખેતીનો વૃદ્ધિ દર ૨.૨૭ ટકા રહ્યો હતો. એ પછીના દાયકામાં તે ૪.૨૨ ટકા રહ્યો હતો. પરંતુ એ પછીના દાયકામાં તે -૩.૯ ટકા રહ્યો હતો. જો કે આ નકારાત્મક વૃદ્ધિ દર માટે આ દાયકામાં પડેલો દુકાળ કારણભૂત હતો. પરંતુ ૧૯૯૦-૯૧થી ૧૯૯૫-૯૬ દરમ્યાન તે માત્ર ૦.૦૦૬ ટકા જેટલો જ રહ્યો છે. અન્ન સલામતીના સંદર્ભમાં આ બાબત ખરેખર જ ચિંતાજનક છે.

જમીનનું ધોવાણ પણ એટલી જ ચિંતાજનક બાબત છે. 'ગુજરાત ઈકોલોજી કમિશન'નો તાજેતરનો એક

અભ્યાસ એમ દર્શાવે છે કે ઈ.સ. ૨૦૦૧ સુધીમાં રાજ્યની ૩૦ ટકા જેટલી જમીન ખારી થઈ ગઈ હશે. ખાસ કરીને ખંભાત અને કચ્છના અખાતોની આસપાસના વિસ્તારોમાં તથા નહેરોની આસપાસના વિસ્તારોમાં આ સમસ્યા વિશેષ વિકરાળ સ્વરૂપની છે. ગુજરાતની ખેડાણલાયક ૯૪ લાખ હેક્ટર જમીનમાંથી આશરે ૨૫ ટકા જમીન જ પિયત છે. એટલે બાકીની ૭૦ લાખ હેક્ટર જમીનને આખા વર્ષ દરમ્યાન રક્ષણની આવશ્યકતા છે. આ ઉપરાંત આશરે ૪૬ લાખ હેક્ટર જમીન ખરાબની છે. વધુમાં, ૧૦ લાખ હેક્ટર જમીન પડતર છે. આમ, આશરે ૧૨૬ લાખ હેક્ટર જમીનને સતત રક્ષણની જરૂર રહે છે.

આ લક્ષણો હરિયાળી ક્રાંતિની વિચારધારાને કારણે ઊભાં થયાં છે. એમાં પાક ઉગાડવાના સંદર્ભમાં અને એ માટેનાં સાધનોના વપરાશની બાબતમાં એકવિધતા (મોનોકલચર) એક મહત્વની બાબત છે. તમામ સ્થળોએ એક જ પ્રકારનું બિયારણ, એક જ પ્રકારનું ખાતર અને એક જ પ્રકારનાં જંતુનાશકોનો ઉપયોગ કરવાનાં વલણોએ જમીનના વૈવિધ્યને અને પાકના વૈવિધ્યને અવગણવાનું વલણ અપનાવ્યું છે. ઉદારીકરણ પછી આ વલણને કંપની ખેતી (કોર્પોરેટ એગ્રિકલ્ચર) દ્વારા વધુ બળવત્તર બનાવવામાં આવી રહ્યું છે. ખેતીનો આ એક એવો નમૂનો છે કે જેમાં ગરીબ ખેડૂતો માટે સાધનોની પહોંચ ખૂબ જ મુશ્કેલીભરી બાબત બને છે. આ સાધનો એટલાં ખર્ચાળ છે કે તે ખરીદવાનું તેમને માટે શક્ય નથી. તેઓ નાના છે અને સીમાન્ત છે એટલે તેમને માટે બજાર ઘણો જ દૂર છે. આ સંદર્ભમાં ભારતના ગરીબ ખેડૂતો માટે ખેતી એક સક્ષમ અને ટકાઉ આવકનું સાધન બનતી નથી. રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોના ઉપયોગને લીધે ઘાસચારો તથા મકાઈ અને બાજરી જેવાં જાડાં ધાન્યોના ઉત્પાદનને ઘણી જ વિપરીત અસર થાય છે અને તે પશુપાલનના વ્યવસાયને પણ

ગુજરાતમાં અનાજનું ઉત્પાદન

વર્ષ	ચોખા	ઘઉં	જાડાં ધાન્યો	કુલ ધાન્યો	કઠોળ	કુલ અનાજ
૧૯૯૦-૯૧	૭૯૧.૧	૧૪૪૩.૭	૧૯૮૨.૧	૪૨૧૬.૯	૬૨૬.૬	૪૮૪૩.૫
૧૯૯૧-૯૨	૬૯૦.૬	૯૦૫.૭	૧૪૦૩.૫	૨૯૯૯.૮	૩૯૩.૭	૩૩૯૩.૫
૧૯૯૨-૯૩	૮૨૯.૬	૧૩૬૦.૨	૨૫૭૧.૮	૪૭૬૧.૬	૬૪૮.૧	૫૪૦૯.૭
૧૯૯૩-૯૪	૮૩૮.૬	૯૨૮.૨	૧૪૭૩.૧	૩૨૩૯.૯	૫૩૮.૧	૩૭૭૮.૦
૧૯૯૪-૯૫*	૯૪૨.૧	૧૯૬૨.૪	૧૮૨૩.૯	૪૭૨૮.૪	૫૧૮.૬	૫૨૪૭.૦
૧૯૯૫-૯૬*	૮૨૬.૬	૧૧૨૩.૫	૧૬૯૬.૫	૩૬૪૬.૬	૪૫૬.૫	૪૧૦૩.૧

સ્રોત : 'એન ઓવરલૂ ઓફ ફૂડ સિક્યુરિટી : ઈશ્યુઝ એન્ડ કન્સર્સ- સુશ્રી રુચિ ત્રિપાઠી.

માઠી અસર પહોંચાડે છે.

જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા

જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (પીડીએસ) અન્ન સલામતી ઊભી કરવા માટેનું એક મહત્વનું સાધન છે. ગરીબોને સસ્તા ભાવે ખોરાકી ચીજો અને અન્ય આવશ્યક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તે તેનો મુખ્ય હેતુ છે. ૧૯૯૧માં આર્થિક સુધારાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો એ પછી જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થામાં સુધારણા માટે પણ ચર્ચા ચાલી. એમાંથી જ લક્ષ્યાંકિત જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (ટીપીડીએસ)નો આરંભ થયો. આઠમી પંચવર્ષીય યોજનામાં તેમાં નબળા વર્ગોની જરૂરિયાત યોગ્ય રીતે પૂરી કરવા પર અને જેઓ ગરીબ નથી તેમને તેમાંથી બાકાત રાખવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમાં પ્રાપ્તિની અને વિતરણની વ્યવસ્થા વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ યોજનાથી છઠ્ઠી યોજના સુધી જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ સૌને આવરી લેવાનો નહોતો. એનો હેતુ માત્ર શહેરો પૂરતો મર્યાદિત હતો અને જે પ્રદેશોમાં અન્નની અછત રહેતી હોય એ પ્રદેશોમાં તે અછત પૂરી કરવાનો જ હતો. એ પછી જ તમામ પ્રદેશોને આવરી લેવાનો હેતુ નક્કી કરવામાં આવ્યો અને આર્થિક સુધારાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયા બાદ જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થામાંથી ગરીબ ન હોય તેવા લોકોને બાકાત રાખવાનું વિચારવામાં આવ્યું.

કેન્દ્ર સરકાર જે નાણાં અન્ન સબસિડી પાછળ ખર્ચે છે તેમાંના મોટા ભાગનાં નાણાં જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા પાછળ જ ખર્ચાય છે. ૧૯૯૨-૯૩માં સુધારેલા અંદાજ અનુસાર તે રકમ રૂ. ૨૮૦૦ કરોડની હતી. સબસિડી ઘટાડવા માટે સતત કાગારોળ મચી છે પણ હકીકત એ છે કે અન્ય સબસિડીઓની જેમ અન્ન સબસિડીમાં પણ વધારો જ થયો છે. પરંતુ સબસિડીની આ રકમને અને એ સબસિડી કોને મળે છે એને કોઈ જ સંબંધ નથી.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પીડીએસની ખરીદીમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો ફાળો સારો એવો છે. આ સાથેના કોઠામાં જણાવ્યા મુજબ ચોખા અને ખાદ્ય તેલની બાબતમાં ગુજરાતમાં તે વધારે છે જ્યારે ઘઉં, ખાંડ અને કેરોસિનની બાબતમાં રાજસ્થાનમાં તે વધારે છે. ઉપરાંત, લોકોની કુલ ખરીદીમાં જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થામાંથી થતી ખરીદીનો ફાળો કેટલો છે એ પણ મહત્વનું છે. આંકડા એમ બતાવે છે કે કેરોસિન સિવાયની બધી ચીજોમાં

ગુજરાતનાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં અન્ન વપરાશમાં રેશનિંગની દુકાનોનો ટકાવારી ફાળો		
વિસ્તાર	ડિસેમ્બર ૧૯૯૪	ડિસેમ્બર ૧૯૯૫
અમદાવાદ	૭.૭૨	૧૯.૫૬
સાબરકાંઠા	૩૯.૮૭	૨૬.૯૮
કચ્છ	૭.૬૧	૬.૪૭
જૂનાગઢ	૩૨.૮૨	૨૫.૮૯
આદિવાસી	૩૨.૮૧	૪૫.૯૮

સ્રોત : 'પાકની તરાહ અને અન્ન સલામતીનાં વલણો : એક અભ્યાસ' - 'ઉન્નતિ'

કુલ પીડીએસની ખરીદીમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો ઉપાડ

વસ્તુ	(ટકાવારીમાં)	
	ગુજરાત	રાજસ્થાન
ચોખા	૭૯.૬૩	૪૨.૦૮
ઘઉં	૭૦.૦૦	૯૩.૧૫
ખાંડ	૬૮.૧૩	૮૦.૫૭
તેલ	૬૮.૦૫	૧૧.૭૦
કેરોસિન	૪૯.૩૦	૫૪.૩૯

સ્રોત: ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીક્લી, ૧૨-૧૦-૧૯૯૧, 'ઈઝ પીડીએસ અર્બન બાયરડ એન્ડ પ્રો-રિચ ? : એન ઈવલ્યુએશન', એસ. મહેન્દ્ર દેવ અને એમ. એચ. સૂર્યનારાયણ.

ગુજરાત કરતાં રાજસ્થાનના લોકો પીડીએસ ઉપર ઓછો આધાર રાખે છે. જો કે, ગુજરાતમાં પણ એકેય ચીજ એવી નથી કે ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં ગરીબો તેમની ૫૦ ટકાથી વધારે ખરીદી રેશનિંગની દુકાનોએથી કરતા હોય.

'ઉન્નતિ'નો ડિસેમ્બર-૧૯૯૫નો અભ્યાસ એમ જણાવે છે કે અમદાવાદ, સાબરકાંઠા, જૂનાગઢ અને કચ્છના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખાંડ, કેરોસિન, ઘઉં અને ચોખાનો ઉપાડ ઘણો જ ઓછો થાય છે. તેમને મનગમતાં બાજરી અને જુવાર રેશનિંગની દુકાનોએથી મળતાં નથી. વળી, એક કુટુંબ માટે નક્કી થયેલો વસ્તુઓનો જથ્થો પણ ખૂબ જ ઓછો છે. પરિણામે ગરીબો તેમને જરૂરી ચીજો ખુલ્લા બજારમાંથી ખરીદે છે.

જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાનો એક હેતુ ગરીબોને સુરક્ષાની વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનો છે પણ એવી સુરક્ષા તે પૂરા પાડવામાં ઊણી ઊતરી છે. ઘણાં ગામોમાં વાજબી ભાવની દુકાન જ હોતી નથી. અને લોકોને એકસાથે બધી ચીજોનો બધો જથ્થો ખરીદવાનું અનુકૂળ હોતું નથી કારણ કે તેઓ એકસાથે એટલી મોટી રકમ ખર્ચી શકે તેમ હોતા નથી. ખાનગી દુકાનદારો જે વસ્તુ જેટલા પ્રમાણમાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપતા હોય છે તેથી ગરીબોને માટે ખુલ્લા બજારમાંથી ખરીદી કરવાનું અનુકૂળ બને છે. ખુલ્લા બજારમાં ભાવ ઊંચા હોય છે અને એ રીતે વધુ કિંમતે ઓછું અનાજ ગરીબો ખરીદી કરી શકે છે. આ રીતે એમની અન્ન સલામતી જોખમાય છે.

તાજેતરમાં જ ગુજરાત સરકારના નાગરિક પુરવઠા

વિભાગે અમદાવાદની ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટના બે પ્રાધ્યાપકો મારફતે કરાવેલા સર્વેક્ષણમાં પણ લોકોએ એમ જણાવ્યું છે કે હાલ જે ચીજો વાજબી ભાવની દુકાનોએથી વેચવામાં આવે છે એ ચીજો ઉપરાંત પણ બીજી કેટલીક ચીજો વેચાવી જોઈએ. ગુજરાતમાં હાલ વાજબી ભાવની ૧૩૦૦૦ દુકાનો છે. અને એમાંની ૮૦ ટકા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં છે.

આમ પરિસ્થિતિ ગંભીર અને કરુણ છે. ટકાઉ ઉત્પાદન અને વપરાશ દ્વારા જ તેને સુધારી શકાય તેમ છે. પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ મજબૂત એવી ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય અને નાના ખેડૂતોને એ માટે પ્રોત્સાહન અપાય એ જરૂરી છે. સ્થાનિક પરંપરાગત ખોરાકી પેદાશોને મહત્ત્વ આપવાનું આવશ્યક જણાય છે.

ઉપસંહાર

ઉપરોક્ત વૈશ્વિક અને સ્થાનિક પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં અમ્મ સલામતી ઊભી કરવા અને જાળવવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન અપાવું જોઈએ :

૧) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને લોકસંગઠનોએ બિયારણ માટે સ્થાનિક બેંક ઊભી કરવી જોઈએ અને તેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આવી બેંક ઊભી થવાથી સ્થાનિક બિયારણની ઓળખ વધારે સઘન બનશે અને ખાનગી કંપનીઓનાં બિયારણો ઉપરનો આધાર ઘટશે. ઉપરાંત,

સ્થાનિક ખેડૂતોને સ્થાનિક બિયારણનો ઉપયોગ કરીને અમ્મ ઉગાડવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

૨) ખોરાકી પેદાશો અને રોકડિયા પાકોના ઉત્પાદનમાં રહેલા લાંબા ગાળાના ખર્ચ અને લાભનું વિશ્લેષણ કરીને એ વિશે સ્થાનિક ખેડૂતોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી જોઈએ. આ અંગેનાં નક્કર ઉદાહરણો જો પૂરાં પાડવામાં આવે તો ખેડૂતો આપમેળે જ એ બે વચ્ચેની પસંદગી સમજપૂર્વક કરી શકશે.

૩) જે દાતા સંસ્થાઓ છે તેમણે ટકાઉ અને સજીવ ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સજીવ ખેતીનો પ્રચાર અને પ્રસાર અમ્મ સલામતીના પ્રવર્તમાન પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે. સજીવ ખેતીથી ઉત્પન્ન થયેલી પેદાશોના વેચાણનો પ્રશ્ન હલ કરવા માટે પણ આ વિચારના પ્રચાર-પ્રસારની આવશ્યકતા રહે છે.

લોકોની ખરીદીમાં પીડીએસનો ફાળો

વસ્તુ	(ટકાવારીમાં)	
	ગુજરાત	રાજસ્થાન
૧. ચોખા		
ગ્રામીણ	૪૬.૫૩	૭.૪૭
શહેરી	૨૬.૨૧	૧૫.૮૪
૨. ઘઉં		
ગ્રામીણ	૩૭.૦૨	૧૬.૨૧
શહેરી	૧૯.૬૩	૩.૬૧
૩. કેરોસીન		
ગ્રામીણ	૨૯.૦૨	૪૪.૭૯
શહેરી	૪૨.૧૧	૫૯.૮૩
૪. ખાંડ		
ગ્રામીણ	૪૮.૯૪	૩૮.૧૧
શહેરી	૪૭.૩૯	૨૭.૮૭
૫. તેલ		
ગ્રામીણ	૩૨.૯૩	૦.૧૯
શહેરી	૨૯.૪૯	૩.૦૨

સ્રોત : ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીક્લી, ૧૨-૧૦-૧૯૯૧, 'ઈઝ પીડીએસ અર્બન બાયસ એન્ડ પ્રો-રિય ? : એન ઈવેલ્યુએશન', એસ. મહેન્દ્ર દેવ અને એમ. એચ. સૂર્યનારાયણ

૪) ભારતના બંધારણ અનુસાર ખેતી એ રાજ્ય અને કેન્દ્ર બંનેની સંયુક્ત યાદીનો વિષય છે. આથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની એ ફરજ થઈ પડે છે કે તેઓ બંને સ્તરની સરકારો ઉપર ભારતના રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સ્તરના અગ્ર સલામતીના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લઈને કૃષિ નીતિ ઘડવા માટે દબાણ લાવે. ઓરિસ્સા અને કર્ણાટકમાં આ પ્રકારની કૃષિ નીતિઓ ઘડવામાં આવી છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાનની રાજ્ય સરકારો પણ આવી કૃષિ નીતિ તૈયાર કરે એની તાતી આવશ્યકતા છે.

૫) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનમાં ૧૯૯૮માં વ્યાપાર સંબંધી બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારો (ટ્રિપ્સ) અંગેની સમજૂતીની સમીક્ષા હાથ ધરાશે. ઉપરાંત, ઈ.સ.૨૦૦૦માં ખેતી ઉપરની સમજૂતી અંગે પણ સમીક્ષા હાથ ધરાશે. આ સમયે થનારી વાટાઘાટોમાં નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો, ભૂમિહીન મજૂરો અને ગરીબોના અધિકારોને અવગણવામાં ન આવે તે માટે સુગ્રથિત પ્રયાસો કરવાની આવશ્યકતા છે.

ક્યાં છે સંજોય ઘોષ?

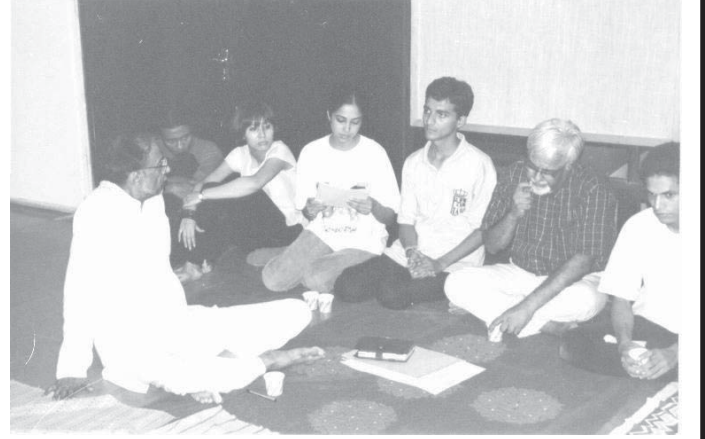
સંજોય ઘોષના અપહરણને ૪ જુલાઈ, '૯૮ના રોજ એક વર્ષ પુરું થયું. જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, માનવઅધિકાર જૂથો, સામાજિક કાર્યકરો અને અન્ય લોકો દ્વારા તેમને છોડી મૂકવા માટે વારંવાર અપીલ કરવા છતાં 'ઉલ્હા'એ તેમને મુક્ત કર્યા નહીં.

'ઉલ્હા' દ્વારા જુલાઈ, '૯૭થી આજસુધી કોઈ પણ જાતની સાબિતી આપ્યા વગર જુદાંજુદાં વિરોધાભાસી નિવેદનો કરવામાં આવ્યા છે. આજ સુધી આસામના સત્તાધીશોએ નિમાયેલા તપાસપંચનો કે અન્ય કોઈ પણ અહેવાલ આપ્યો નથી. આસામ સરકાર પોતે પણ સંજોય અંગે જુદાંજુદાં વિરોધાભાસી નિવેદનો કરે છે. સંજોયના અપહરણના બનાવને સરકારે એક ફાઈલ ગણીને તેમાં સંશોધન કરવાનું બંધ કર્યું છે. પરંતુ સંજોયનું અપહરણ એ માત્ર કોઈ એક વ્યક્તિનું અપહરણ નથી. પરંતુ ભારતભરમાં અન્યાય સામે લડતા અને વિકાસકાર્યોમાં જોડાયેલા કર્મશીલો પર દબાણ લાવવાનું કાવતરું છે. વળી, 'ઉલ્હા' દ્વારા માનવ અધિકારનો કરાયેલો ભંગ છે.

૪ જુલાઈ, '૯૮ના રોજ સંજોયના અપહરણને એક વર્ષ પૂરું થયું. તે નિમિત્તે ભારતભરમાં જુદીજુદી જગ્યાએ કાર્યક્રમો થયા હતા. અમદાવાદમાં પણ 'ફ્રેન્ડ્સ ઓફ સંજોય ઘોષ'ના નેજા હેઠળ નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઈન (એન.આઈ.ડી.) ખાતે 'ઉન્નતિ' દ્વારા એક બેઠક યોજાઈ હતી. બેઠકમાં જુદીજુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કર્મશીલો, એન.આઈ.ડી.ના પ્રાધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. બેઠક દરમ્યાન સંજોયની ક્ષેમકુશળતા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ સંજોયના અપહરણ અંગે સાચી માહિતી બહાર લાવવા અને યોગ્ય તપાસ કરવા અપીલ કરતા એક ઠરાવ ઉપર બેઠકમાં ઉપસ્થિત લોકોએ સહી કરી હતી. આ ઠરાવ-પત્રમાં સંજોયના અપહરણ અંગે થયેલી તપાસની માહિતી જાહેરજનતાને પૂરી પાડવા અપીલ કરવામાં આવી છે. આ ઠરાવ-પત્ર વડાપ્રધાન, આસામના મુખ્યમંત્રી, સંસદસભ્યો અને આસામના ધારાસભ્યોને મોકલવામાં આવશે.

'ઉલ્હા' દ્વારા માનવઅધિકારના કરાયેલા ભંગ અને સરકારની

નિષ્ક્રિયતા સામે વિરોધ દર્શાવવા ૪ જુલાઈ, ૧૯૯૮ના રોજ આસામમાં માજુલી ખાતે એક રેલી પણ યોજાઈ ગઈ. રેલીનો હેતુ કોઈ પણ પ્રકારના હિંસક કૃત્યના પરિણામે ખોવાયેલા, અપહરણ કરાયેલા લોકો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરવાનો હતો. સુમિતાબહેન ઘોષના નેતૃત્વમાં રેલીમાં ભાગ લેનારી ટીમ ગુવાહાટી પહોંચી

અમદાવાદમાં યોજાયેલી બેઠકમાં ઠરાવ વંચાઈ રહ્યો છે

હતી. ત્યાંથી તેઓ જોરહાટ થઈને માજુલી પહોંચ્યા હતા. રેલીમાં ભાગ લેનારી ટીમ માટે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં પોલીસ સંરક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. રેલીના સહભાગીઓને માજુલીની એક શાળામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓને ત્યાંથી બહાર નીકળવાની છૂટ અપાઈ ન હતી. માજુલીના કમલબારી વિસ્તારમાં યોજાયેલી જાહેરસભામાં ૪૦૦ લોકોએ ભાગ લીધો હતો. ભારતભરના જુદાજુદા સ્થળેથી આવેલા કાર્યકરો અને પત્રકારોએ રેલીમાં ભાગ લીધો હતો. સહભાગીઓએ આસામના મુખ્યમંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લકુમાર મહંતોને સંજોયના અપહરણની તપાસ અંગે આવેદનપત્ર આપ્યું હતું. સંજોયના અપહરણ અંગે સાચી વાત બહાર આવે તે માટે આપણે સરકાર પર સતત દબાણ લાવવું પડશે. સંજોય જ્યાં હોય ત્યાં ક્ષેમકુશળ હોય તેવી શ્રદ્ધા સાથે આપણે તેમનાં કાર્યો આગળ ધપાવીએ તે જ અભ્યર્થના.

૮૩મો બંધારણ સુધારા ખરડો : શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર

આઝાદીનાં પચાસ વર્ષ બાદ પણ આપણે આપણાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ પૂરું પાડી નથી શક્યા. વંચિત વર્ગોનાં બાળકોને પુરું શિક્ષણ મળે તે માટે અનેક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓનાં પ્રયત્નોથી ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે ૧૯૮૭માં એક ખરડો લોકસભામાં મુકાયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓએ આ ખરડા પર કરેલી ટીકાટિપ્પણીની અહીં સુશ્રી દીપા સોનપાલ દ્વારા સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

ઉત્તરીકૃષ્ણનના કિસ્સામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ૧૯૮૩માં તેના ચુકાદામાં એમ ઠરાવ્યું કે ૧૪ વર્ષની નીચેનાં બાળકોને મફત શિક્ષણ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે. એ પછી બંધારણ સુધારવા માટે અને શિક્ષણના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર વિધિવત્ જાહેર કરવા માટે ૮૩મો બંધારણીય સુધારા ખરડો ૯-૭-૧૯૮૭ના રોજ સંસદમાં દાખલ કરાયો. સ્થાયી સમિતિનો એ અંગેનો અહેવાલ સંસદનાં બંને ગૃહોમાં ૨૪-૧૧-૧૯૮૭ના રોજ રજૂ થયો.

બંધારણના પુરસ્કર્તાઓએ જે પ્રતિબદ્ધતાઓ વ્યક્ત કરી હતી તે સ્વાતંત્ર્યનાં ૫૦ વર્ષ બાદ હજુ આપણે પરિપૂર્ણ કરી નથી. બંધારણની ૪૫મી કલમ એમ દર્શાવે છે કે, “રાજ્ય બંધારણના અમલના આરંભથી ૧૦ વર્ષના ગાળામાં ૧૪ વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટેનો પ્રયાસ કરશે.” ૧૯૬૦

સુધીમાં આ લક્ષ્ય પૂરું પાડવાનું હતું. હાલનો ખરડો ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધીમાં સૌને માટે શિક્ષણનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનું ધ્યેય રાખે છે.

૧૯૬૦ના દાયકામાં અનેક રાજ્યોએ દિલ્હી શિક્ષણ ધારા-૧૯૬૦ને નમૂનારૂપ ગણીને પોતાના કાયદા ઘડ્યા હતા. ફરજિયાત શિક્ષણ માટેની ઉંમર અને શાળાના વર્ષો દરેક રાજ્યમાં જુદાં જુદાં હતાં. તમામ રાજ્યોએ એમ જણાવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકાર, સ્થાનિક સત્તામંડળ કે સ્કૂલ બોર્ડ દ્વારા સંચાલિત, માન્ય શાળામાં કોઈ પણ બાળક પાસેથી ફી લેવામાં આવશે નહિ.

આ જોગવાઈએ આપમેળે જ ગરીબ કુટુંબોનાં બાળકોને ખાનગી રીતે ચાલતી શાળાઓમાં જતાં રોક્યાં. તેમાં તાલેવાન કુટુંબોનાં બાળકો જ ભરાયાં. વધુમાં, ‘મફત શિક્ષણ’નો અર્થ માત્ર ફી નહીં આપવી તે જ જ્યારે પરિવહન, ગણવેશ, પાઠ્યપુસ્તકો વગેરેનો ખર્ચ તો જે તે વ્યક્તિએ જ ભોગવવો પડતો હતો. રાજ્યોના આ કાયદા સર્વત્ર લાગુ ન પડ્યા કારણ કે શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવા માટે રાજ્ય સરકારોએ જે જાહેરનામાં બહાર પાડવાનાં હતાં તે જારી કરાયાં જ નહિ. રાજ્ય સ્તરે કાયદાના અમલની જવાબદારી ‘હાજરી માટે જવાબદાર સત્તામંડળ’ (એટેન્ડન્સ ઓથોરિટી)ને સોંપાઈ હતી. જો બાળક શાળામાં ગેરહાજર રહે અને તેની ગેરહાજરી માટે કોઈ વાજબી કારણ ન જણાય તો બાળકના મા-બાપને અને બાળકને કામે રાખનાર માલિકને સજા કરવાની જોગવાઈ પણ હતી. રાજ્યોના

રાજ્યોના ફરજિયાત શિક્ષણ ધારાઓ

ક્રમ	ધારો	વયજૂથ	શાળાનાં વર્ષો
૧.	દિલ્હી પ્રાથમિક શિક્ષણ ધારો-૧૯૬૦	૬-૧૪	કાયદામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પણ ૮ વર્ષથી વધારે નહિ
૨.	આંધ્ર પ્રદેશ પ્રાથમિક શિક્ષણ ધારો-૧૯૬૪	૬-૧૧	
૩.	આસામ આરંભિક શિક્ષણ ધારો-૧૯૬૪		કાયદામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પણ ૬ વર્ષથી વધારે નહિ
૪.	રાજસ્થાન પ્રાથમિક શિક્ષણ ધારો-૧૯૬૪		૫ વર્ષ
૫.	પશ્ચિમ બંગાળ શહેરી પ્રાથમિક શિક્ષણ ધારો-૧૯૬૩	૬-૧૧	
૬.	કર્ણાટક શિક્ષણ ધારો-૧૯૮૩	૬-૧૪	૪ વર્ષ

સ્રોત : લોયર્સ કલેક્ટિવ, એપ્રિલ-૧૯૮૮.

આ ધારાઓમાં મહત્વની ખામી એ હતી કે પૂરતી અને ગુણવત્તાવાળી શિક્ષણ સવલતો ઊભી કરવાની ફરજ રાજ્ય ઉપર લાદતા નહોતા. બાળક શાળામાં હાજરી આપે જ એવા ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણની કોઈ ખાતરી જ નહોતી.

૮૩મો બંધારણીય સુધારા ખરડો ૬થી ૧૪ વર્ષની વયનાં બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર ગણે છે અને તે બાળકોને શિક્ષણ માટેની તકો પૂરી પાડવાની મા-બાપની ફરજ છે એવી જાગવાઈ કરે છે. આથી, કલમ-૪૫ અન્વયે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવાની જે જોગવાઈ છે તે રદ થશે. શિક્ષણકારો અને પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે કામ કરતાં સંગઠનો આ ખરડો ઝડપથી પસાર થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. દરમ્યાન આ ખરડાના સૂચિતાર્થો અંગે લોકમત ઊભો કરવાનું મહત્વનું છે કે જેથી તેમાં સાનુકૂળ સુધારા-વધારા થઈ શકે.

હાલના ખરડાની ટીકા

સાર્વત્રિક શિક્ષણને ક્ષેત્રે કામ કરતાં સંગઠનોએ અનેક મુદ્દાઓ વિશે વિચારવાની જરૂરિયાત જણાવી છે અને તદ્દનુસાર હાલના ખરડાના યોગ્ય અમલ માટે જરૂરી વિકલ્પો પણ સૂચવ્યા છે. આ સંગઠનોમાં 'ફોર્સિસ' (નવી દિલ્હી), શિક્ષણ વિભાગ (દિલ્હી યુનિવર્સિટી) અને પ્રારંભિક શિક્ષા લોકવ્યાપીકરણ સાંજા મંચ-રાજસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે ઉઠાવેલા મુદ્દા નીચે મુજબ છે:

૧. સૂચિત ખરડો ૬થી ૧૪ વર્ષની વયનાં બાળકોને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટેનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. આ ખરડામાં શિક્ષણને વ્યક્તિના વિકાસની સંકલિત પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવ્યું નથી. ૦-૬ની વયનાં બાળકોની શિક્ષણની જરૂરિયાતને બાળકના વિકાસના ઘડતર માટે આ વર્ષો ખૂબ મહત્વનાં હોવા છતાં અવગણવામાં આવી છે એ હકીકત પરથી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. અનેક અભ્યાસો એમ દર્શાવે છે કે ૩થી ૬ વર્ષનાં જે બાળકોને પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમનામાં ધોરણ-૧થી ધોરણ-૫ દરમ્યાન શાળા છોડવાનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે. જો કે, આ ખરડો ૦-૬ની વયનાં બાળકોના શિક્ષણની જવાબદારી બાળ અને મહિલા વિકાસ તથા કુટુંબ કલ્યાણ ખાતા ઉપર નાખે છે. હાલના ખરડામાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ-૪૫ રદ કરાઈ છે કારણ કે તે કલમ-૨૧ જેવી જ છે તેમ ગણાયું છે. જો કે, કલમ-૪૫ ચાલુ રાખવી જ જોઈએ કારણ કે તે ૦-૬ની વયનાં બાળકોને પણ આવરી લે છે અને તેમાં બંધારણના ઘડવૈયાઓનું મૂળ દર્શન અભિવ્યક્ત થાય છે. નિમ્ન

વય છ વર્ષની રાખવાથી ગરીબોને નુકસાન થશે. ઘોડિયાઘર, દિવસ દરમ્યાન બાળ સંભાળની વ્યવસ્થાઓ, આંગણવાડી અને ઘોડિયાઘર, પ્રાથમિક શાળા અને ઘોડિયાઘર અને પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થાને અભાવે ગરીબોનાં બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી શકતાં નથી. છોકરીઓ તો નાનાં બાળકોની સંભાળ રાખવામાં જ વ્યસ્ત રહે છે અને બાળપણના આરંભનાં મહત્વનાં વર્ષોમાં વિકાસ અપૂરતો થવાને લીધે તેઓ તકવંચિત જ રહે છે. આપણા દેશનાં મોટા ભાગનાં

કુટુંબોની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ એટલી કઠિન છે કે તેઓ રાજ્યના ટેકા વિના કંઈ કરી શકે નહિ. 'શ્રમશક્તિ' અહેવાલ અને રામમૂર્તિ પંચના અહેવાલમાં આ બાબતનો પુનરોચ્ચાર કરાયો છે.

૨. શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટેની ઉપલી વયમર્યાદા ૧૪ વર્ષની રાખવામાં આવી છે. ૧૦મા ધોરણની પરીક્ષાનું પ્રમાણપત્ર તો બાળક ૧૬ વર્ષનું થાય ત્યારે મળતું હોય છે. ૧૪ વર્ષની વયે ગરીબ વિદ્યાર્થી ટમું ધોરણ જ પાસ કરે છે અને આ શિક્ષણ તેનાં જીવનની પરિસ્થિતિ સુધારવામાં પણ મદદ નથી કરતું કારણ કે, વ્યવસાયી તાલીમ મેળવીને વધુ અભ્યાસ માટે કે રોજગારી માટેની તક પણ આ શિક્ષણ પૂરું પાડતું નથી અને તેથી તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. સ્વાભાવિક છે કે વયમર્યાદા વધારવામાં આવે તો સરકાર ઉપર નાણાકીય બોજો વધશે.

૩. આ ખરડામાં એ બાબતનો પુનરોચ્ચાર કરાયો છે કે બાળક જો શાળામાં ગેરહાજર રહે તો મા-બાપ અને તેને કામે રાખનાર માલિકને સજા કરવી. માબાપને અને માલિકને સરખાં ગણવાં એ વિચિત્ર બાબત છે. વળી, શાળા માટે પૂરતી સવલતો પૂરી પાડવાનાં રાજ્યની ફરજ અને જવાબદારી શું છે તેના વિશે કોઈ ઉલ્લેખ કરાયો નથી.

૮૩મો બંધારણ સુધારા ખરડો - ૧૯૯૭

૧. ટૂંકું શીર્ષક

૧. આ ધારો બંધારણ (૮૩મો સુધારો) ધારો-૧૯૯૭ તરીકે ઓળખાશે.

૨. કેન્દ્ર સરકાર સત્તાવાર રાજપત્રમાં જાહેરનામું બહાર પાડે તે તારીખથી તેનો અમલ થશે.

૨. નવી કલમ ૨૧૬નો ઉમેરો

બંધારણની કલમ-૨૧ પછી નીચે જણાવેલી કલમ ઉમેરાશે :

“૨૧એ (૧) રાજ્ય ડથી ૧૪ વર્ષની વયના તમામ નાગરિકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે.

“(૨) પેટા કલમ(૧)માં ઉલ્લેખેલા મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકારનો અમલ રાજ્ય નક્કી કરે તે રીતે કરાશે.

“(૩) પેટા કલમ(૨) અન્વયે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ માટે રાજ્ય દ્વારા ન ચલાવાતી કે રાજ્યનાં ભંડોળોમાંથી સહાય ન મેળવતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે રાજ્ય કોઈ કાયદો કરશે નહિ.”

૩. કલમ ૩૫માં સુધારો

બંધારણની કલમ ૩૫ એ કલમની પેટા કલમ (૧) બનશે અને એ પછી સ્પષ્ટીકરણ પહેલાં નીચેની પેટા કલમ ઉમેરાશે:

“(૨) કલમ-૨૧૬ની પેટા કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકારના અમલ માટે સક્ષમ ધારાસભા ૮૩મા બંધારણ સુધારા ખરડા-૧૯૯૭ના અમલથી ૧ વર્ષમાં કાયદો કરશે.”

૮૩મા બંધારણ સુધારા ખરડા-૧૯૯૭ના અમલ પહેલાંનો રાજ્યમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ માટેનો કોઈ કાયદો કલમ ૨૧એની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હશે તો તે સક્ષમ ધારાસભા કે અન્ય સક્ષમ સત્તાવાળા તેમાં સુધારો કરે કે તેને પાછો ખેંચે ત્યાં સુધી અથવા આ કાયદાના અમલના એક વર્ષ સુધી, બેમાંથી જે વહેલું હોય તે, અમલમાં રહેશે.

૪. કલમ ૪૫ ૨૬

બંધારણની કલમ ૪૫ ૨૬ થશે.

૫. કલમ ૫૧૬માં સુધારો

પેટા કલમ(જે) પછી નીચેની પેટા કલમ ઉમેરાશે:

“(૩) ડથી ૧૪ વર્ષની વયના બાળકને શિક્ષણ માટેની તક પૂરી પાડવી કે જેના આવા નાગરિકો માબાપ કે વાલી છે.”

ઉદ્દેશો અને કારણો અંગેનું નિવેદન

૧. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓએ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના સંદર્ભમાં ભાગ-૪માં કલમ-૪૫ હેઠળ બંધારણના અમલના આરંભથી ૧૦ વર્ષના ગાળામાં ૧૪ વર્ષની વય સુધીનાં બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવાની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર નાખી હતી. જો કે, આ ધ્યેય હજુ સુધી સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી. લક્ષ્યાંકિત ગાળાનાં ૩૭ વર્ષ પછી પણ આપણે આ ધ્યેય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી એ ગંભીર ચિંતાનો વિષય રહ્યો છે. બંધારણના આદેશનો પુનરોચ્ચાર કરતાં ૧૯૯૨માં સુધારાયેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૧૯૮૬ જણાવે છે કે સંતોષકારક ગુણવત્તાવાળું મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ ૨૧મી સદીમાં આપણે પ્રવેશીએ તે પહેલાં ૧૪ વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોને પૂરું પાડવામાં આવશે. સર્વોચ્ચ આદાલતે ઉમ્મીકૃષ્ણન જે. પી. વિરુદ્ધ આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યના ૧૯૯૩ના ચુકાદામાં એમ જણાવ્યું કે આ દેશનાં બાળકોને તેઓ ૧૪ વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી મફત શિક્ષણ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.

૨. ઉપરોક્ત ઠરાવના સૂચિતાર્થો તપાસી જવા માટેની શિક્ષણ પ્રધાનોની સમિતિએ એવી ભલામણ કરી કે ડથી ૧૪ વર્ષનાં બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર બનાવવા માટે અને આ વયજૂથનાં બાળકોને શિક્ષણની તક પૂરી પાડવાની માબાપોની મૂળભૂત ફરજ બનાવવા માટે બંધારણ સુધારવામાં આવે. એને પરિણામે, કલમ-૪૫ અન્વયે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત તરીકે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના સ્વરૂપની જોગવાઈની હવે જરૂર રહેતી નથી. રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ બંધારણ (૮૩મો સુધારો) ધારો-૧૯૯૭ના અમલના આરંભથી એક વર્ષમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અમલ માટે કાયદા ઘડવાની જરૂર રહેશે.

૩. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવાનો મૂળભૂત બંધારણીય અધિકાર પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક બનાવવા અને નિરક્ષરતા દૂર કરવાના દેશના વહીવટી નિર્ધાર અને જરૂરી રાજકીય ઈચ્છાશક્તિનો નિર્દેશ આપશે. આપણા સ્વાતંત્ર્યના ૫૦મા વર્ષમાં બંધારણનો આ ઐતિહાસિક સુધારો ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધીમાં સૌના માટે શિક્ષણનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાના મોટા પડકારને પહોંચી વળવા દેશને પ્રેરણા આપશે.

૪. આ ખરડો ઉપરોક્ત ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માગે છે.

નવી દિલ્હી, ૯ જુલાઈ-૧૯૯૭

એસ.આર.બોમ્માઈ

સ્રોત : લોયર્સ કલેક્ટિવ, એપ્રિલ-૧૯૯૮

શિક્ષણની વ્યવસ્થા પૂરતી વિકેન્દ્રિત ન થાય અને આસપાસના લોકોની ભાગીદારી ન વધે અને તેમનો અંકુશ ન આવે તો સાર્વત્રિક પ્રારંભિક શિક્ષણ વધારે સારું ગુણવત્તાયુક્ત બની શકશે નહિ.

૪. મફત શિક્ષણ પૂરું પાડવાની જોગવાઈ ગેરમાર્ગે દોરનારી છે. કારણ કે એમાં ફીની માફીનો જ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પરિવહન, સ્ટેશનરી, પુસ્તકો, ગણવેશ વગેરે જેવા શિક્ષણ સાથે સંબંધિત અન્ય ખર્ચા તો વિદ્યાર્થીઓનાં કુટુંબોએ જ ભોગવવાં પડે છે.

૫. આ ખરડો લાગુ પડાય તો સરકારી શાળાઓમાં મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પડાવું જોઈએ. પણ એ ખાનગી શાળાઓને લાગુ પડતું નથી. પણ વાસ્તવમાં, રાજ્ય દ્વારા તેમને અનેક રીતે છૂપી સબસિડી અપાય છે તે જોતાં તે ભાગ્યે જ ખાનગી છે. 'ફોર્સિસ'ના પ્રો. સદ્ગોપાલ કહે છે, કે દેશમાં એક પણ શાળા એવી નથી કે જેને સરકારની સહાય ન મળતી હોય. જે શાળાઓ ખાનગી ટ્રસ્ટો દ્વારા ચાલે છે તેમને કરવેરામાં અનેક પ્રકારની માફીઓ મળે છે. એટલે તેમને ખૂબ જ નીચા દરે શિક્ષણના નામે જમીન મળે છે, તેમને સરકાર દ્વારા પૂરી પડાતી નીચા દરની શિક્ષકોની તાલીમનો લાભ મળે છે, તેમને નીચા દરે શિક્ષણ સામગ્રી મળે છે અને સરકારી ખર્ચે ચાલતી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રમાણપત્રો મળે છે. વધુમાં, દિલ્હીમાંની ખાનગી શાળાઓની એક તપાસમાં બહાર આવ્યું છે તે મુજબ તેઓ નફો કરે છે. તેથી ખાનગી શાળાઓને મફત શિક્ષણની જવાબદારીમાં મુક્તિ આપવી એ તદ્દન અતાર્કિક બાબત છે. શિક્ષણ એ સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક ન્યાય મેળવવાનું એક સાધન છે અને તેથી શિક્ષણની સમતાપૂર્ણ વ્યવસ્થા પર ભાર મૂકવો જોઈએ.

૬. સૌને સારું શિક્ષણ આપવા માટે રૂ. ૪૦,૦૦૦ કરોડની જરૂર છે એવો અંદાજ બંધાયો છે. પરંતુ નિષ્ણાતોની એક સમિતિનો અહેવાલ જણાવે છે કે આ રકમમાં મૂડી ખર્ચ(કેપિટલ એક્સપેન્ડિચર) નો સમાવેશ થતો નથી. તેથી વધારાના રૂ. ૮૫,૦૦૦ કરોડ અથવા વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડની આવશ્યકતા રહે છે. ૧૯૬૦ના દાયકામાં કોઠારી પંચના અહેવાલમાં જ જીડીપીના ૬ ટકા જેટલી રકમ શિક્ષણ માટે ફાળવવાની ભલામણ કરાઈ હતી. હાલના સંદર્ભમાં આ રકમ ઘણી વધારે જોઈએ. ૧૯૯૬-૯૭માં રૂ. ૩૨,૦૦૦ કરોડનું ખર્ચ હતું. દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડ વધારાના થાય તો તે ૧૯૯૭-૯૮ના હિસાબે જીડીપી (કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદન)ના માત્ર ૦.૭ ટકા જ થાય.

૭. ખરડામાં જે 'શિક્ષણ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે અસ્પષ્ટ છે. તેમાં કેળવણીની(શીખવાની) પ્રક્રિયાની ગુણવત્તા સુધારવાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. ઉપરાંત, શાળાના અભ્યાસક્રમમાં જ્ઞાનવિસ્તારની પ્રસ્તુતતાની સમીક્ષા કરવાનો અને તેને સાંસ્કૃતિક

ભારતમાં બાળકોની સ્થિતિ

- ૧૯૯૬માં કુલ વસ્તી ૯૪.૪૬ કરોડ.
- જન્મ દર એક હજારે ૨૬.
- બાળ મૃત્યુ દર એક હજારે ૭૩.
- પ્રસૂતા મૃત્યુ દર દસ હજારે ૫૭૦.
- વિશ્વમાંનાં ૨૫ ટકા પ્રસૂતા મોત ભારતમાં.
- અપોષણને લીધે પાંચ વર્ષની નીચેનાં ૬૭ ટકા બાળકોનાં મોત.
- પાંચ વર્ષની નીચેની વયનાં બાળકો ૧૧.૧૨ કરોડ.
- પાંચ વર્ષની નીચેની વયનાં બાળકોનાં મોત ૨૭.૦૬ લાખ.
- પાંચમા ધોરણ સુધી ભણતાં બાળકો ૬૨ ટકા.
- પાંચ વર્ષની નીચેનાં ઓછું વજન ધરાવતાં બાળકો ૫૩ ટકા.
- પાંચ વર્ષની નીચેનાં બાળકોનો મૃત્યુ દર એક હજારે ૧૧૬.
- કદી શાળાએ ન જતાં બાળકો ૩૦ ટકા અથવા ૫.૫ કરોડ.
- ૫-૧૪ વર્ષનાં શાળાએ ન જતાં બાળકો ૫૦ ટકા.
- ૬થી ૧૧ વર્ષનાં શાળાએ ન જતાં બાળકો ૭.૮ કરોડ.
- બાળ મજૂરો ૪.૫ કરોડ.
- ૧૫થી ૫૦ વર્ષની વયનાઓમાં સાક્ષરતા દર ૫૨ ટકા.
- શાળામાં દાખલ થતાં ૨/૩ બાળકો જ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે અને તેમાંના માત્ર ૫૦ ટકા જ માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે.
- ધોરણ-૧થી ૫માં ૧૯૯૬-૯૭માં અધવચ્ચે શાળા છોડી જવાનો દર ૩૯.૩૭ ટકા.

રીતે પ્રસ્તુત બનાવવાનો ઉલ્લેખ નથી, શાળાના સંચાલનમાં સમુદાયની ભાગીદારી વધારવાનો તેમ જ શિક્ષણની સર્જનાત્મક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાની સ્વાયત્તતા શિક્ષકોને આપવાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. ૧૯૯૨માં સુધારાયેલી ૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે તે મુજબ હાલમાં ખરડો શિક્ષણને સમાજના એક પેટા ભાગ તરીકે જોતો નથી. શિક્ષણ જીવનની પ્રક્રિયાઓની સમગ્રતા સાથે સંબંધિત છે તેથી રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ-૨૪,૩૯,૪૧,૪૨ અને ૪૬નો સમાવેશ તેમાં થવો જ જોઈએ કારણ કે તે ગરીબ અને કચડાયેલા બાળકોને સીધી રીતે સ્પર્શે છે.

સામાજિક ન્યાય અને સમતા પ્રત્યે આપણે બધા પ્રતિબદ્ધ છીએ અને આપણે એ પ્રક્રિયા માટેનો માર્ગ શિક્ષણને આજીવન કેળવણીના

પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગેની બંધારણની મહત્વની કલમો

કલમ-૨૧ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ - (૧)
કાયદા દ્વારા પ્રસ્થાપિત કાર્યવાહી વિના કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત નહિ કરાય.

કલમ-૪૧ રાજ્ય તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં રહીને કામનો અને શિક્ષણનો અધિકાર તથા બેકારી, વૃદ્ધત્વમાં બીમારી અને અપંગતા તથા અન્ય જરૂરિયાતના કિસ્સામાં જાહેર મદદ મેળવવા માટે અસરકારક કામ કરશે.

કલમ-૪૫ આ બંધારણના અમલના આરંભથી ૧૦ વર્ષના ગાળામાં રાજ્ય ૧૪ વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવાનો પ્રયાસ કરશે.

પૃષ્ઠ ૩૪નો શેષભાગ

કામદારો તરીકે મહિલાઓનાં જીવન અને કામને સમજવા માટેનો અને દિલ્હી તથા મુંબઈમાં ઔદ્યોગિક પુનર્ચનાના સંદર્ભમાં નીતિઓ અને વ્યૂહરચનાઓ ઘડવાનો હતો. અભ્યાસમાં રોજગારીની તરાહ, શ્રમ દળનાં નિયંત્રણ અને પુનર્ચના માટેની સંચાલનની વ્યૂહરચનાઓ, સંગઠન અને કોમવાદના પ્રશ્નો, પિતૃપ્રધાન અંકુશો અને વ્યક્તિગત સાથે સામૂહિક વ્યૂહરચનાઓ વગેરેનો અભ્યાસ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ દરમ્યાન પ્લાસ્ટિક, વીજાણુ, હીરા, દવાઓ, સાબુ અને ટોઈલેટરીઝ એમ પાંચ ઉદ્યોગમાંના ૬૧૦ મહિલા અને ૨૦૦ પુરુષ કામદારો, મજૂર મંડળોના નેતાઓ અને માલિકો પાસેથી માહિતી એકત્ર કરાઈ. માહિતી એકત્ર કરવા માટે જથ્થાત્મક અને ગુણાત્મક બંને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરાયો. મુલાકાતો લેવાઈ, લડતમાં ભાગ લેવાયો અને કામદારો તથા સરકાર વચ્ચે મધ્યસ્થી કરાઈ. સાથે સાથે જ એક સમાંતર અભ્યાસ વસ્ત્ર ઉદ્યોગમાં કરવામાં આવ્યો, અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં મહિલાઓનાં સંગઠનોએ ચલાવેલી લડતોના કેસ સ્ટડીઝ કરાયા. ૧૯૮૬માં આ પ્રોજેક્ટ પૂરો થયો અને તેને અંતે પરિસંવાદ અંગ્રેજી ભાષામાં યોજાયો. કર્મશીલો, તજજ્ઞો અને નીતિ નિર્ધારકો સાથે મળીને અનુભવો, કોઠાસૂઝ અને વ્યૂહરચનાઓની આપલે કરે તે માટે તેમને મંચ પૂરો પાડવાની જરૂરિયાતના પ્રતિભાવ સ્વરૂપે આ પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. નવી દિલ્હીમાં હમદર્દ યુનિવર્સિટી ખાતે ૨૨થી ૨૫ સપ્ટેમ્બર-૧૯૮૭ દરમ્યાન યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૬૨ જણાએ ભાગ લીધો હતો. પરિસંવાદને અંતે એક સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તેમાં માત્ર કામદારો તરીકેના નહિ પરંતુ નાગરિકો તરીકેના મહિલાઓના અધિકારો અંગેની માગણીઓ રજૂ કરાઈ હતી. વિગતો મેળવવા સંપર્ક કરો: c/o, એફઆરઈઈ, ૫૦૧, નીલંબરી, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ સામે, રોડ નં.

સંદર્ભમાં જોઈને અને શિક્ષણની ગુણવત્તાનું એ રીતે મૂલ્યાંકન કરીને માર્ગ મોકળો કરી શકીએ. માત્ર કાયદો કરવાનું પૂરતું નથી કારણ કે માનવ અધિકારોનો ભંગ રોજરોજ થઈ રહ્યો છે. દેશના ભાવિ સમાન બાળકોને શિક્ષણ મળે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર છે. (વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક-ઈન્ડિયાએ ઘણાં સંબંધિત વ્યક્તિઓ અને સંગઠનો વતી એક પત્ર તૈયાર કર્યો છે અને વડાપ્રધાન અથવા માનવ સંસાધન વિકાસ પ્રધાનને તે આપવા તેમની મુલાકાતનો સમય માગ્યો છે. આ પછી આ ઝુંબેશમાં જોડાઓ.)

ઉપયોગી સરનામાં :

૧. 'ફોર્સિસ', મોબાઈલ કેચિસ, ડી-૧૨ એરિયા, રાજા બજાર, સેક્ટર-૫, ગોલ માર્કેટ પાસે, નવી દિલ્હી-૧૧૦ ૦૦૧.
ફોન : ૩૩૬૩૨૭૧/૩૩૪૭૬૩૫, ફેક્સ : ૩૩૪૭૨૮૧
૨. વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક, ઈન્ડિયા (વાની)
એચ-૧૭/૧, માલવિયા નગર, નવી દિલ્હી- ૧૧૦૦૧૭.
ફોન : ૬૪૨૮૩૬૯, ૬૨૮૩૨૧૭, ફેક્સ : ૬૨૨૦૬૭૪

૮૬, દાદર પશ્ચિમ, મુંબઈ- ૪૦૦ ૦૨૮.

ગુજરાતમાં દલિતો ઉપર અત્યાચાર એક દસ્તાવેજ અને તેના લેખાંજોખાં
સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સુરત દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તિકા દલિતો પર આચરવામાં આવતા ગુનાઓનું એક ચિત્ર રજૂ કરે છે. નવસર્જન ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતના દલિત અત્યાચાર સંભવ ક્ષેત્ર ગણાતા ૧૧ જિલ્લાઓના દલિતો પર થતા અત્યાચારોની આંકડાકીય માહિતી આ પુસ્તિકામાં રજૂ કરાઈ છે, આ વિસ્તૃત અભ્યાસનું સંકલન શ્રી માર્ટિન મેકવાન અને શ્રી હર્ષદ દેસાઈ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તિકાનો હેતુ દલિતોના પ્રશ્નો અંગે ગુજરાતમાં વધુ સંવેદનશીલતા પેદા કરવાનો અને નીતિના ઘડવૈયાઓ, વહીવટદારો અને સામાજિક કર્મનિષ્ઠો સુધી આ માહિતી પહોંચાડવાનો છે.

ગુજરાતમાં દલિતલક્ષી અત્યાચારોની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ અત્યાચારોમાં ખૂન, બળાત્કાર,નો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત અન્ય પ્રશ્નો જેવા કે જમીન વિહોણા દલિતોને આજીવિકાની કમી, ખેતમજૂરીના દરોમાં ભાવવધારાની સરખામણીમાં કોઈ સુધારો નહિ, અસ્પૃશ્યતા તથા ન્યાય આપવા માટે થયેલા કાયદાઓનો અમલ કરવામાં સરકારી તંત્રની નિષ્ફળતા ગુજરાતમાં થોડા અથવા તો વધુ અંશે જોવા મળે છે. આ પુસ્તિકામાં આ ગુનાઓનું સચોટ પ્રમાણ, અત્યાચાર પ્રતિરોધક અમલની સીધી જવાબદારી સંભાળતા પોલીસતંત્રના કાયદાના વિવિધ પાસાઓ અંગેના મંતવ્યો તથા ગુજરાત રાજ્યમાં દલિતો પરના અત્યાચાર સમૂળા નાબૂદ થાય તે માટેનાં પગલા આ અભ્યાસને આધારે રજૂ કર્યાં છે. નકલ મેળવવા સંપર્ક સાધો : સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી કેમ્પસ, ઉધના - મગદલ્લા રોડ, સુરત.

૨૧મી સદીમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ : ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિ

આજના બદલતા પરિપ્રેક્ષ્યમાં આજીવન શિક્ષણના સંદર્ભમાં કેળવણીની જરૂર છે. આ ખ્યાલને વેગ આપવા પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગે એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ હેમ્બર્ગ-જર્મની ખાતે જુલાઈ ૧૯૯૭માં યોજાઈ ગઈ. આ પરિષદમાં ચર્ચાયેલા મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર સમીક્ષા કરીને આ લેખ સુશ્રી દીપા સોનપાલ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદ (કન્ફરન્સિયા-V) ૧૪-૧૮ જુલાઈ, ૧૯૯૭ દરમ્યાન જર્મનીમાં હેમ્બર્ગ ખાતે મળી હતી. યુનેસ્કોના માર્ગદર્શન હેઠળ અનેક સંસ્થાઓના સહકારથી આ પરિષદ મળી હતી. તેમાં આંતર-સરકારી સંસ્થાઓ, બિનસરકારી સંસ્થાઓ, વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ અને પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રે કામ કરતી અન્ય સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. હેમ્બર્ગની 'યુનેસ્કો ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશન'(યુઆઈઈ) એ આ પરિષદની તૈયારી અને આયોજનમાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી.

પરિષદમાં કુલ ૧૪૧૫ જણાએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ૪૧ પ્રધાનો, ૧૭ નાયબ અને ૭૫ પ્રધાનો, ૭૧૧ પ્રતિનિધિઓ (૧૩૦ સભ્ય દેશોના, બે સહયોગી સભ્યો, બે બિનસભ્ય દેશોના પેલેસ્ટાઈન સત્તામંડળના એક પ્રતિનિધિ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાઓના), ૧૪ પ્રતિનિધિઓ, આંતરસરકારી સંસ્થાઓના ૧૭ પ્રતિનિધિઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ૪૩૮ પ્રતિનિધિઓ અને નાગરિક સમાજ પ્રતિષ્ઠાનના ૨૧૫ પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિષદના હેતુઓ નીચે મુજબ હતા :

૧. પ્રૌઢ શિક્ષણના મહત્વને ઓળખવું અને સમાજમાં, શિક્ષણના આયોજન માટે ઉપયોગી માળખા તરીકે આજીવન શિક્ષણના ખ્યાલને તપાસવો.

૨. અસમાનતા ઘટાડવા માટે સમાજ અને સરકાર દ્વારા પુખ્ત વયનાઓના કેળવણીના અધિકાર પ્રત્યે વિશ્વવ્યાપી પ્રતિબદ્ધતા ઊભી કરવી.

૩. વર્તમાન પરિસ્થિતિના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે હાલની જોગવાઈઓ વિશેના અનુભવો વિશે અને તેમાં જરૂરી સુધારા વિશે વિચાર-વિનિમય કરવો.

૪. ભાવિ નીતિ અને પ્રાથમિકતાઓ વિશે ભલામણ કરવી અને પ્રૌઢ શિક્ષણ અને ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિ અંગેની ઘોષણા સ્વીકારવી. તેમાં રાજ્યની ભૂમિકા અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ ઊભો કરવા ઉપર ભાર મૂકવો.

૫. રાષ્ટ્રો, સંસ્કૃતિઓ અને લોકો વચ્ચે માહિતી અને અનુભવોના પ્રસાર અને વિનિમય દ્વારા સંવાદ અને સમજ ઊભાં કરવા આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારને પ્રોત્સાહન આપવું.

તાજેતરમાં વૈશ્વિક અને સ્થાનિક બંને સ્તરે જબરજસ્ત ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. આર્થિક વ્યવસ્થાનું ઝડપથી વૈશ્વિકીકરણ થઈ રહ્યું છે, માહિતીના વિનિમય અને સંચારના ક્ષેત્રે ટેકનોલોજીનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, વ્યવસાયોના કામની તરાહ અને વૃદ્ધિ દર બદલાઈ રહ્યાં હોવાથી એક તરફ મોટા પડકારો ઊભા થઈ રહ્યા છે તો બીજી તરફ સંસ્કૃતિ, વંશીયતા, ધર્મ, આવક અને મહિલાઓની ભૂમિકાના સંદર્ભમાં સામાજિક જૂથો વચ્ચે તનાવો વધી રહ્યા છે, બેકારી વધી રહી છે

એકને છત, બીજાને અછત

તથા આર્થિક અને પર્યાવરણની કટોકટી વધી રહી છે. આ વલણો શિક્ષણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. સંકુલ શિક્ષણ વ્યવસ્થા માટે જવાબદાર એવા લોકો નવી તકો અને માગણીઓ સામે લડત આપી રહ્યા છે અને ઘણી વાર તેમની પાસેનાં સંસાધનો ઘટી રહ્યાં હોય છે.

હેમ્બર્ગની પરિષદમાં ૧૦ મહત્વના મુદ્દાઓ વિશે થયેલી ચર્ચા

૧. પ્રૌઢ શિક્ષણ અને લોકશાહી : ૨૧મી સદીના પડકારો

૨૧મી સદીના પડકારોને પહોંચી વળવા તમામ ઉંમરના તમામ નાગરિકોની સર્જનાત્મકતા અને ક્ષમતાની જરૂર રહે છે. લોકશાહીને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે નાગરિકોની સહભાગિતાને મજબૂત બનાવવું કેળવણીનું વાતાવરણ દૃઢીભૂત કરવું અનિવાર્ય છે. આ ઉપરાંત એવું વાતાવરણ ઊભું કરવું જરૂરી છે કે જેમાં લોકોની ઉત્પાદકતા વધે અને સમતા તથા શાંતિ જેવા સંસ્કારનાં મૂળિયાં ઊંડાં જઈ શકે.

તેમાં નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

- સમુદાયની ભાગીદારી વધારવી.
- સમાજમાંના પૂર્વગ્રહો અને ભેદભાવો વિશે જાગૃતિ વધારવી.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સ્થાનિક સમુદાયનાં જૂથોનું ઉત્તરદાયિત્વ અને સહભાગિતા વધે તેને પ્રોત્સાહન આપવું.
- શાંતિના વાતાવરણ, સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંવાદ અને માનવ અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવું.

૨. પ્રૌઢ શિક્ષણની પરિસ્થિતિ અને ગુણવત્તામાં સુધારો

પ્રૌઢ શિક્ષણ માટેની માંગ વધી રહી છે અને જેમને જેમને માહિતી મળે છે અને નથી મળતી એ બંને વચ્ચેની અસમાનતા વિકસિત અને વિકસતા દેશો વચ્ચે તેમ જ એ દેશોમાં આંતરિક રીતે વધી રહી છે.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

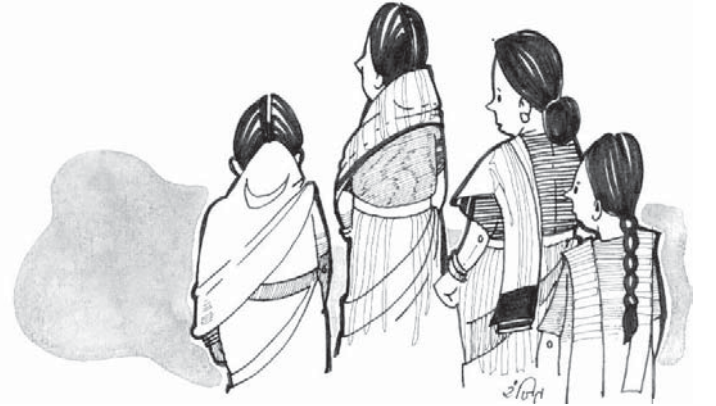
- કેળવણી માટેની લોકોની માંગ વ્યક્ત થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી.
- સમાનતા અને પહોંચને ઊભાં કરવાં/સુનિશ્ચિત કરવાં.
- પ્રૌઢ વયનાઓ માટે શાળાઓ, વિદ્યાલયો અને વિશ્વ વિદ્યાલયો ખુલ્લાં મૂકવાં.
- પ્રૌઢ શિક્ષકો અને પ્રાયોજકોના વ્યવસાયી વિકાસ માટેની પરિસ્થિતિ સુધારવી.
- આજીવન શિક્ષણના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક શિક્ષણની પ્રસ્તુતતા સુધારવી.
- પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગે નીતિપ્રેરિત અને કાર્યાભિમુખ સંશોધન અને અભ્યાસોને પ્રોત્સાહન આપવું.
- રાજ્યની અને સામાજિક સહભાગીઓની નવી ભૂમિકાને માન્ય રાખવી.

૩. સાક્ષરતા અને પાયાના શિક્ષણના સાર્વત્રિક અધિકારને સુનિશ્ચિત કરવો.

આજે લગભગ ૧ અબજ લોકો નિરક્ષર છે અને મોટા ભાગના સમૃદ્ધ દેશોમાં પણ લાખો લોકો પોતાનું પોષણ નથી કરી શકતા.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

- શીખનારની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક વિકાસની આકાંક્ષાઓ સાથે સાક્ષરતાને જોડવી.
- પરંપરાગત અને લઘુમતીનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિઓ સાથે સંબંધો ઊભા કરીને સાક્ષરતાના કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા સુધારવી.
- સાક્ષરતા અંગેના વાતાવરણને સમૃદ્ધ કરવું.

૪. પ્રૌઢ શિક્ષણ, સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા, સમતા અને મહિલાઓની સક્ષમતા

તમામ ઉંમરની મહિલાઓ સમાજમાં તેમનો સંપૂર્ણ ફાળો આપી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા શિક્ષણનાં તમામ પાસાંમાં સમાન તકો હોવી જરૂરી છે. જ્યારે મહિલાઓ સામાજિક અલગાવની પરિસ્થિતિમાં સપડાય છે અને માહિતી અને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે ત્યારે તેઓ કુટુંબ, સમુદાય અને સમાજમાંની નિર્ણય પ્રક્રિયાથી અલગ પડતી જાય છે અને તેમનાં શરીર તથા જીવન પર તેમનો ભાગ્યે જ કશો અંકુશ હોય છે.

નીચેની બાબત અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

- પ્રૌઢ શિક્ષણ દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા અને મહિલાઓના સામર્થ્યને પ્રોત્સાહન આપવું.

પ. પ્રૌઢ શિક્ષણ અને કામની બદલાતી જતી તરાહ

વૈશ્વિકીકરણ અને નવી ટેકનોલોજીઓએ કામની સ્થિતિ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે. વ્યક્તિનાં તમામ પાસાંઓ ઉપર તેની જબરજસ્ત અસર થઈ છે. ખાસ કરીને વિકસતા દેશોમાં વધતી બેકારી વિશે અને સૌને માટે જીવન નિર્વાહ ઊભો કરવા વિશે ચિંતા વધી રહી છે. ઉદ્યોગો, ખેતી અને સેવાઓમાં ઉત્પાદન અને વિતરણના સંદર્ભમાં સુધારાની જરૂર છે. તેમાં ક્ષમતા વધારવાની, નવી કુશળતાઓ વિકસાવવાની અને ક્ષમતાનો ઉત્પાદક રીતોએ ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે કે જેથી રોજગારીની બદલાતી માંગને કાર્યકાળ દરમ્યાન સંતોષી શકાય.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ:

- પ્રૌઢ શિક્ષણ સંબંધી કામના અધિકારને પ્રોત્સાહન આપવું.
- પ્રૌઢ શિક્ષણ સંબંધી કાર્યની પહોંચને વિવિધ લક્ષ્યાંક જૂથો માટે

શિક્ષણ સાથે કામ અને કામ સાથે શિક્ષણ

સુનિશ્ચિત કરવી.

- કામ સંબંધી પ્રૌઢ શિક્ષણના વિષયવસ્તુમાં વૈવિધ્ય લાવવું.

ડ. પર્યાવરણ, આરોગ્ય અને વસ્તીના સંદર્ભમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ

ચિરંતન વિકાસ માટે પર્યાવરણ, આરોગ્ય, પોષણ, વસ્તી અને અન્ન સલામતી પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે અને એ દરેકેદરેક મુદ્દો જટિલ છે. પ્રદૂષણને અંકુશમાં રાખી, જમીનનું ધોવાણ અટકાવી અને યોગ્ય રીતે પ્રાકૃતિક સંસાધનોનું સંચાલન કરી પર્યાવરણની સંભાળ રાખવામાં આવે તો તેની વસ્તી, આરોગ્ય, પોષણ અને જીવન ઉપર સીધી અસર થાય છે. ઉપરાંત તેની વસ્તી વૃદ્ધિ ઉપર તથા અન્નની પ્રાપ્યતા ઉપર પણ સીધી અસર થાય છે. ચિરંતન વિકાસ માટેની વ્યાપક ખોજના આ અંતર્ગત મુદ્દાઓ છે.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ:

- પર્યાવરણ અને વિકાસની સમસ્યાઓના ઉકેલમાં નાગરિક સમાજની ક્ષમતા અને સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપવું.
- કૌટુંબિક જીવન અને વસ્તી સંબંધી પ્રશ્નો અંગે પ્રૌઢ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- સમુદાયો અને વ્યક્તિઓના આરોગ્યના જતન અને સુધાર માટે વસ્તી શિક્ષણ અને આરોગ્યની નિર્ણાયક ભૂમિકા સ્વીકારવી.
- સાંસ્કૃતિક અને મહિલાલક્ષી કેળવણી કાર્યક્રમો ઘડવા.

ઊ. પ્રૌઢ શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સંચાર માધ્યમો અને નવી માહિતી ટેકનોલોજી

પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રક્રિયા પ્રૌઢોને તમામ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ, સમૂહ માધ્યમો અને નવી ટેકનોલોજીઓમાં ભાગીદાર થવાની તક પૂરી પાડે છે કે જેથી તેઓ લોકો અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સહકાર અને સમજ ઊભાં કરી શકે અને અસરકારક સંચાર વ્યવહાર ઊભો કરી શકે. વ્યક્તિઓ, તેમની સંસ્કૃતિઓ અને તેમના સમુદાયો પ્રત્યેનાં માન-આદર તે, સંવાદ અને વિશ્વાસના સર્જન માટેનો તથા પ્રસ્તુત અને લાંબા ગાળાનાં કેળવણી અને તાલીમ માટેનો પાયો છે.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ:

- સંચાર માધ્યમો, અદ્યતન માહિતી ટેકનોલોજી અને પ્રૌઢ શિક્ષણ વચ્ચે વધુ સારો સંબંધ ઊભો કરવો.
- બૌદ્ધિક મિલકતના વાજબી ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ગ્રંથાલયો અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાં.

ઠ. સૌને માટે પ્રૌઢ શિક્ષણ : વિવિધ જૂથોનાં અધિકારો અને આકાંક્ષાઓ

શિક્ષણનો અધિકાર એ તમામ લોકોનો સાર્વત્રિક અધિકાર છે. પ્રૌઢ શિક્ષણ સૌને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ બાબતે સર્વસંમતિ પ્રવર્તે છે પરંતુ હકીકત એ છે કે વૃદ્ધો, સ્થળાંતરિતો, વણઝારા અને અન્ય વિચરતી જાતિઓ, નિર્વાસિતો, વિકલાંગો અને જેલવાસીઓ જેવાં જૂથોને તેમાંથી બાકાત રાખવામાં આવે છે.

નીચેની બાબતો અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ:

- વૃદ્ધો માટે કેળવણીનાં તમામ સ્વરૂપોને ટેકો આપવા માટેનું શૈક્ષણિક વાતાવરણ ઊભું કરવું.
- સ્થળાંતરિતો, વિસ્થાપિતો, નિર્વાસિતો અને વિકલાંગો પ્રૌઢ શિક્ષણમાં ભાગીદાર થાય તે માટે પ્રયાસો કરવા.
- વિકલાંગો માટે તકો ઊભી કરવી અને તેમના સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપવું.
- તમામ જેલવાસીઓના શિક્ષણના અધિકારને માન્ય રાખવો.

૯. પ્રૌઢ શિક્ષણનું અર્થશાસ્ત્ર

પ્રૌઢ શિક્ષણના અર્થશાસ્ત્રમાં મહત્વનાં પાસાં આ મુજબ છે: અપૂરતાં નાણાં, પ્રૌઢ શિક્ષણમાં રોકાણના લાંબા ગાળાના લાભ વિશે વધતી સભાનતા, નાણાકીય તરાહમાં વિવિધીકરણ અને ફાળાની સંખ્યા, માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમની અસર, બહુપક્ષીય સંગઠનની ભૂમિકા અને પ્રૌઢ શિક્ષણની જોગવાઈનું વ્યાપારીકરણ વગેરે. પ્રૌઢ શિક્ષણના ખર્ચને પ્રૌઢોની ક્ષમતા વધવાથી થતા લાભોના સંદર્ભમાં તપાસવો જોઈએ.

નીચેની બાબત અંગે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

- પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગેની નાણાકીય વ્યવસ્થા સુધારવી.

૧૦. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને એકતા વધારવાં

આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને એકતા દ્વારા પ્રૌઢ શિક્ષણની નવી દૃષ્ટિને મજબૂત કરવી જ જોઈએ. તે સમગ્રલક્ષી હોય કે જેથી જીવનનાં તમામ પાસાંનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રોનો તેમાં સમાવેશ થાય. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને એકતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને શાંતિના સંસ્કાર વિકસાવવામાં 'વૈશ્વિક માનવ અધિકાર ઘોષણા' માર્ગદર્શન પૂરું પાડનાર મુખ્ય સ્ત્રોત બનશે. સંવાદ, વિચાર-વિનિમય, ચર્ચા-વિચારણા અને પરસ્પરમાંથી શીખવાની તૈયારી તે આ સહકાર માટેના પાયા છે.

નીચેની બાબતો વિશે પ્રતિબદ્ધતા નક્કી થઈ :

- પ્રૌઢ શિક્ષણને વિકાસ અંગેનું સાધન બનાવવું અને એ માટે સાધનો એકત્ર કરવાં.
- પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગે રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક સહકાર, સંસ્થાઓને અને નેટવર્કને મજબૂત કરવાં.
- આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવું.

પ્રૌઢ સાક્ષરતા અને 'એડલ્ટ એજ્યુકેશન વોય'ના સર્જન અને અમલની પ્રક્રિયાનાં દેખરેખ અને અનુવર્તી કાર્ય માટે નાગરિક સમાજ અને રાષ્ટ્રીય સરકારોને સામેલ કરવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં યુનેસ્કો તેની પ્રાદેશિક કચેરીઓ, વડાં મથકો અને ક્ષેત્રીય કચેરીઓને અને ખાસ કરીને 'યુનેસ્કો ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફોર એજ્યુકેશન'ને સજાગ કરશે. આ ઈન્સ્ટિટ્યુટને એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભ કેન્દ્ર તરીકે મજબૂત કરાશે.

આ સંદર્ભ કેન્દ્ર જરૂરી ટેકો આ પરિષદ(કન્ફેન્શિયા-V)ના સહભાગીઓના સહકારથી પ્રાપ્ત કરશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા દિનની સાથે સાથે પ્રૌઢ શિક્ષણના લાભાર્થીઓ માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું એક સપ્તાહ ઉજવાશે. તેનો હેતુ કેળવણીના સર્વગ્રાહી સંસ્કાર ઊભા કરવા અને સમુદાયોને તૈયાર કરવા પ્રૌઢોને પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા આપવાનો છે. દુનિયાભરમાં આવા સપ્તાહ માટેનો સ્વીકાર થાય અને ઉજવણી થાય તે માટે યુનેસ્કો ચર્ચા-વિચારણા હાથ ધરશે. પરિષદે યુનેસ્કોને અને તેના સહભાગીઓને એવી વિનંતી પણ કરી કે ભણતરના સંસ્કારને આગળ ધપાવવા અને પ્રોત્સાહન આપવા 'કેળવણી માટે રોજનો એક કલાક'ના આંદોલનને તેઓ ટેકો આપે. અંતે યુનેસ્કો અને દુનિયાના દેશોને આમંત્રણ અપાયું. તેમને ૧૯૯૮થી આફ્રિકાના 'સૌને માટે શિક્ષણના' દાયકાની સાથે સાથે જ આજીવન શિક્ષણના સંદર્ભમાં 'સૌને માટે સાક્ષરતા'નાં પાઉલો ફેરેના દાયકાની શરૂઆત કરવાનું જણાવાયું.

'એશિયા સાઉથ પેસિફિક બ્યુરો ઓફ એડલ્ટ એજ્યુકેશન'(એએસપીબીએઈ)એ આ પરિષદમાં સક્રિય રીતે ભાગ લીધો અને તેના પ્રતિનિધિમંડળે એશિયા-પ્રશાંતના પ્રાથમિકતા ધરાવતા મુદ્દાઓ ઉપર પ્રકાશ ફેંક્યો અને નીતિ ઘડવા અંગેની ચર્ચા ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો. નીતિવિષયક ભલામણો નક્કર કાર્યમાં પરિવર્તિત થાય તે માટે તેના દ્વારા 'એજ્યુકેશન વોય પ્રોગ્રામ' તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રે સીમાચિહ્નો

- પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદ (એલ્સિનોર, ડેન્માર્ક, ૧૯૪૯).
- દ્વિતીય આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદ (મોન્ટ્રિયલ, કેનેડા, ૧૯૬૦).
- શિક્ષણના વિકાસ માટેનો આંતરરાષ્ટ્રીય પંચનો અહેવાલ-૧૯૭૨. અધ્યક્ષ- એડગર ફોર.
- તૃતીય આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદ (ટોકિયો, જાપાન, ૧૯૭૨).
- ચતુર્થ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદ (પેરિસ, ફ્રાન્સ, ૧૯૮૫).
- પ્રૌઢ શિક્ષણ વિકાસ અંગે યુનેસ્કોની ભલામણો, ૧૯૭૬.
- એજ્યુકેશન ફોર ઓલ : મીટિંગ બેઝિક લર્નિંગ નીડ્ઝ વર્લ્ડ કોન્ફરન્સ, થાઈલેન્ડ ૧૯૯૦ (સૌને માટે શિક્ષણ : શીખવાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત ઉપલબ્ધ કરવા અંગે વિશ્વ પરિષદ - થાઈલેન્ડ, ૧૯૯૦)

યુનેસ્કો અને તેના સભ્ય દેશોએ આ પરિષદ(કન્ફરન્સિયા V)માં જે પ્રતિબદ્ધતાઓ નક્કી કરી છે તેના પર દેખરેખ રાખવાનું કામ 'એજ્યુકેશન વોય' કરશે. એએસપીબીએઈના સભ્ય સંગઠનો અને સહયોગીઓ દ્વારા અને તેમની સાથે અનેક સ્તરે આ કાર્યક્રમ હાથ ધરાશે.

યુનેસ્કો ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફોર એજ્યુકેશન : અનુવર્તી કાર્ય માટેની સૂચિત કાર્યલક્ષી યોજના

હેમ્બર્ગ ઘોષણા અને ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિના અમલને માટે જે કાર્યો સૂચવવામાં આવ્યાં તે નીચે મુજબ છે :

૧) માહિતી પ્રસાર યોજના

હેતુ : આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનોથી માંડીને સ્થાનિક સ્તરના લોકો સહિત જેટલા પણ કાર્યકરો સામેલ છે તેમને હેમ્બર્ગ ઘોષણા અને ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિ અંગે માહિતગાર કરાશે.

૨) પ્રૌઢ શિક્ષણની નીતિઓના ઘડતર અને અમલ માટે પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ક્ષમતા નિર્માણ

હેતુ : ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિના અમલ અને પ્રૌઢ શિક્ષણની નીતિઓના ઘડતર માટે સભ્ય દેશો અને સંસ્થાઓ સાથે સહકાર સાધવો અને તેમને ટેકો આપવો.

૩) પરિષદના ૧૦ કેન્દ્રવર્તી વિચારોના સંદર્ભમાં સૂચિત પ્રવૃત્તિઓ અને નેટવર્કિંગ

હેતુ : કન્ફરન્સિયા-V પરિષદના ૧૦ કેન્દ્રવર્તી વિચારો હેઠળ જે નિશ્ચિત પ્રતિબદ્ધતાઓ નક્કી થઈ છે તેમના અમલ માટે નેટવર્ક્સની સાથે સહકાર સાધવો અને તેમને ટેકો આપવો.

૪) આજીવન શિક્ષણના અધિકારને પ્રોત્સાહન

હેતુ : રોજના એક કલાક ભણતરના આંદોલનને અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પ્રૌઢ શિક્ષણ સપ્તાહ દ્વારા આજીવન શિક્ષણના સંસ્કારને પ્રોત્સાહન આપવું.

૫) સહભાગીઓના સહકારથી નિરીક્ષણ

હેતુ : ભવિષ્ય માટેની કાર્યસૂચિમાં જે પ્રતિબદ્ધતાઓ અને કાર્યો નિર્દિષ્ટ છે તેમના ઉપર તમામ સહભાગીઓના સહકાર સાથે નિરીક્ષણ કરવું અને મધ્યસ્ત્રીય સમીક્ષાનું આયોજન કરવું.

૬) અનુવર્તી કાર્ય માટેની વ્યવસ્થા :

હેતુ : આ 'કન્ફરન્સિયા-V' નાં અપેક્ષિત પરિણામો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે સહકાર મેળવવા કાર્યસૂચિનો અમલ કરવો. આ સંદર્ભમાં એના સભ્ય દેશોને 'એજ્યુકેશન વોય'ના ભાગરૂપે નીચેનાં પગલાં ભરવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી છે :

(ક) પત્રલેખન :

- સરકારોના વડાઓ, શિક્ષણ પ્રધાનો, હેમ્બર્ગમાં પધારેલા પ્રતિનિધિઓ, સંબંધિત સરકારી સંસ્થાઓના વડાઓ અને યુનેસ્કો રાષ્ટ્રીય પંચને હેમ્બર્ગમાં નક્કી થયેલી પ્રતિબદ્ધતાઓમાં સઘાયેલી પ્રગતિ વિશે પત્રલેખન.
- શિક્ષણ અને પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓની ભૂમિકા વિશે તેમના વડાઓને પત્રો લખવા. હેમ્બર્ગમાં સઘાયેલી સમજૂતીઓ વિશે સભ્યોને માહિતી આપવી અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ કેવી રીતે પ્રૌઢ શિક્ષણને ટેકો આપી શકે અને તેને આગળ ધપાવી શકે તે સૂચવવું.

(ખ) હેમ્બર્ગ ઘોષણાઓનો પ્રસાર :

જે તે દેશોમાં હેમ્બર્ગની ઘોષણાનો દસ્તાવેજ અથવા તેના સંબદ્ધ વિભાગો શિક્ષણ કાર્યમાં સામેલ લોકોને પહોંચાડવા.

(ગ) મીટિંગ કરવી :

પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગેના સપ્તાહની સંભવિત યોજના સહિત હેમ્બર્ગની પરિષદ પછીની રાષ્ટ્રીય સ્તરની વ્યૂહરચનાઓ અંગે સ્થાનિક સ્તરે ચર્ચા કરવા મીટિંગ બોલાવવી.

(ઘ) એએસપીબીએઈને સલાહ-સૂચન :

'એશિયા સાઉથ પેસિફિક બ્યુરો ઓફ એડલ્ટ એજ્યુકેશન'ને પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગે જે તે દેશમાંના નીતિવિષયક નિર્ણયો અંગે સલાહ આપવી અને સંકલનના પૂરક પ્રયાસો તે કરી શકે તેવા માર્ગો સૂચવવા.

સંદર્ભ

૧. યુનેસ્કોની સામાન્ય સભાની ૨૯મી બેઠક માટે યુઆઈઈ દ્વારા તૈયાર થયેલા અહેવાલ 'કોન્સોલિડેટેડ રિપોર્ટ ઓફ ધ ફિફ્થ ઈન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સ ઓન એડલ્ટ એજ્યુકેશન' (હેમ્બર્ગ, જુલાઈ ૧૪-૧૮, ૧૯૯૮)માંથી

૨. 'એડલ્ટ એજ્યુકેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ', આઈઆઈસી/ડીવીવી, અંક-૪૯, ૧૯૯૭.

ઉપયોગી સરનામાં

૧. એએસપીબીએઈ સેક્રેટરિયેટ c/o, એચ. ભાર્ગવ પ્રથમ માળે, શ્રોફ ચેમ્બર્સ, ૨૫૯/૨૬૧, પેરિન નરિમાન સ્ટ્રીટ ફોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૧ ટેલિ : ૨૬૬૫૯૪૨/૨૬૯૪૬૬૭ ફેક્સ : ૨૬૭૯૧૫૪ email : maria@aspbae.ilbom.ernet.in

૨. યુનેસ્કો ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફોર એજ્યુકેશન ફેલોશિપ્સ સ્ટ્રેસ ૫૮, ડી-૨૦૧૪૮ હેમ્બર્ગ ટેલિ : ૪૯ ૪૦ ૪૪ ૮૦ ૪૧-૦ ફેક્સ : ૪૯ ૪૦ ૪૧૦ ૭૭ ૨૩ email : vie@unesco.org

વૈશ્વિક પર્યાવરણ સવલત

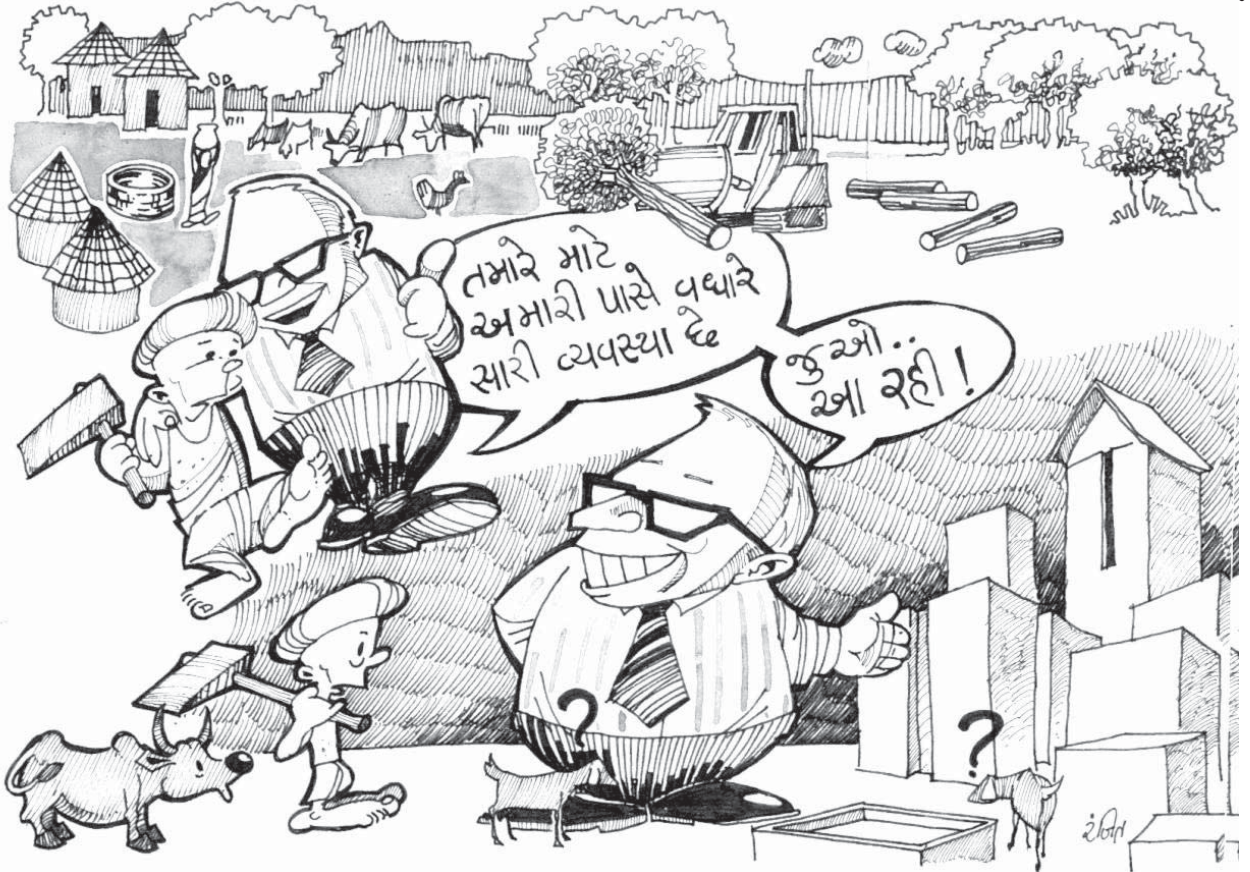
વિશ્વનું વાતાવરણ જાળવવા અને પ્રદૂષણ અટકાવવા માટે 'ગ્લોબલ એન્વાયર્નમેન્ટ ફેસિલિટી-જીઈએફ'ની પ્રથમ સભા એપ્રિલ-૧૯૯૮ દરમ્યાન નવી દિલ્હી ખાતે મળી. આ સભામાં ચર્ચાયેલા મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર સમીક્ષા કરીને આ લેખ સુશ્રી દીપા સોનપાલ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

રિયો ડી જાનેરો ખાતે ૧૯૯૨માં મળેલી 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિશ્વ પર્યાવરણ પરિષદ'નાં સાત વર્ષ બાદ 'વૈશ્વિક પર્યાવરણ સવલત' (ગ્લોબલ એન્વાયર્નમેન્ટ ફેસિલિટી-જીઈએફ)ની પ્રથમ સભા ૧થી ૩ એપ્રિલ-૧૯૯૮ દરમ્યાન નવી દિલ્હીમાં મળી. તેમાં ૧૧૯ દેશોના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો.

૧૯૯૧માં જીઈએફની સ્થાપના થઈ હતી. તેનો મુખ્ય હેતુ પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ ઘટાડવા માટે જરૂરી ખર્ચમાં વિકસતા દેશોને કંઈક અંશે મદદ કરવાનો છે. દા.ત. જો વિદ્યુત મથક તેના દ્વારા પર્યાવરણમાં છોડાતા પ્રદૂષકો નવી ટેકનોલોજીથી ઘટાડે તો તે આબોહવામાં પરિવર્તન લાવતા વાયઓમાં પણ ફેરફાર આણશે. આ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ

કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય તે જીઈએફ ભોગવશે. જીઈએફમાં ૧૬૪ દેશો સભ્ય છે. અને તે ૧૯૯૨માં રિયો ડી જાનેરોમાં મળેલી પૃથ્વી પરિષદમાં જૈવ વૈવિધ્ય અને આબોહવામાં પરિવર્તન અંગે પસાર થયેલા ઠરાવોના અમલ માટે નાણાં પૂરાં પાડનારું મુખ્ય તંત્ર છે. જૈવવૈવિધ્ય, આબોહવામાં ફેરફાર, ઓઝોનનું ધોવાણ અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો માટેની પરિયોજનાઓને માટે નાણાં આપવાનું કામ જીઈએફ કરે છે. ઉપરોક્ત ચાર ક્ષેત્રોમાં જમીનનું ધોવાણ થતું રોકવા માટેની પરિયોજનાઓ માટે પણ તે નાણાં આપે છે. સામાન્યતયા જીઈએફ પરિયોજનાના કુલ ખર્ચના ૨૦થી ૩૦ ટકા નાણાં આપે છે. બાકીનાં નાણાં જે તે દેશ અને અન્ય સ્ત્રોતોમાંથી ઊભાં થાય છે.

વિશ્વ બેંક, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પર્યાવરણ કાર્યક્રમ (યુનાઈટેડ નેશન્સ એનવાયર્નમેન્ટ પ્રોગ્રામ-યુએનઈપી) અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ-યુએનડીપી) જીઈએફની પિતૃ સંસ્થાઓ છે. એમાં વિશ્વ બેંક એક વરિષ્ઠ ભાગીદાર છે. જીઈએફનો દરજ્જો અસ્પષ્ટ છે. તેના દસ્તાવેજો (જી.ઈ.એફ.ની રચના, ચરચનાં સૌખ્યગતિક દાવાઓ) તેને નાણાં આપનાર તંત્ર

તરીકે વર્ણવે છે જ્યારે ઘણા સભ્ય દેશો તેને એક અલગ સંસ્થા તરીકે જુએ છે. જીઈએફનું કાર્યાલય વિશ્વ બેંકના વોશિંગ્ટનના વડા મથક ખાતે આવેલું છે. હાલ, ૧૧૯ દેશોમાં જીઈએફની ૫૦૦થી વધારે પરિયોજનાઓ શરૂ થઈ છે અથવા શરૂ થઈ રહી છે.

કેનેડાના ઓટાવાના રિસોર્સ ફ્યુચર્સ ઈન્ટરનેશનલ દ્વારા થયેલા ‘જીઈએફ પ્રોજેક્ટ લેસન્સ’ (જીઈએફ પરિયોજનાના મૂલ્યાંકનનાં તારણો) શીર્ષક હેઠળના અભ્યાસોમાં ત્રણ મુદ્દાઓ તરી આવે છે:

૧. ખાનગી ક્ષેત્રની સામેલગીરી માટે નવીનતમ અભિગમો.
૨. રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિકતાઓ સાથે પરિયોજનાઓનું કાળજીપૂર્વકનું સંકલન.
૩. સ્થાનિક સમુદાયો સાથે ભાગીદારી ઊભી કરવી.

આ અભ્યાસો દ્વારા જણાયું છે કે ખાનગી ક્ષેત્રની સામેલગીરી માટે જે અપીલો કરવામાં આવે છે તેમાં ખર્ચ અને જોખમો અને અન્ય નાણાકીય લાભોનું ધ્યાન રખાવું જોઈએ. ભારતમાં જીઈએફની એક પરિયોજનામાં કંપનીઓને સૌર વિદ્યુતનાં સાધનો માટેનાં નાણાં ચૂકવવા માટે નાણાં ઉછીનાં લેવા જણાવાયું અને ત્યાર બાદ તે નાણાં ગ્રામીણ ગ્રાહકો પાસેથી વસૂલ કરવા જણાવાયું હતું. એનાથી કામ સર્થું નહિ, કારણ કે કંપનીઓને પુનર્ચૂકવણીનાં જોખમો ઉઠાવવા પડતાં હતાં. દરમ્યાન, ઝિમ્બાબ્વેમાં આવી જ એક પરિયોજનામાં સરકારી બેંકોએ ગ્રાહકોને સૌર ઊર્જા માટેનાં સાધનો ખરીદવા માટે લોન આપી અને આ પ્રક્રિયાને ખાનગી કંપનીઓએ સારો પ્રતિભાવ આપ્યો.

જીઈએફની બીજી ૮૬.૮૦ કરોડ ડોલરની પર્યાવરણ વિકાસની પરિયોજના આરક્ષિત વન વિસ્તારોમાંથી લોકોનું દબાણ ઓછું કરવા ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી છે જેને કારણે થતા લોકોના ફરજિયાત વિસ્થાપનને લીધે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ પરિયોજનાની ટીકા કરી છે. અભ્યાસ એમ પણ કહે છે કે પર્યાવરણની વૈશ્વિક ચિંતાને વિશ્વ બેંક, યુએનડીપી અને યુએનઈપી ત્રણેય અમલકર્તા સંસ્થાઓના તમામ કાર્યક્રમોમાં સાંકળી લેવાનું એટલું જ મહત્વનું છે. વિશ્વ બેંકની જીઈએફ સિવાયની લોનો અને અન્ય ક્ષેત્રીય લોનો જે તે પ્રદેશનાં જૈવિક વિવિધતા અને આબોહવા ઉપર ભારે વિપરીત અસર પાડે છે. જી.ઈ.એફ.ને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે ઊર્જા પરિવહન, માળખાગત સવલતો, કૃષિ અને વન ક્ષેત્રની લોનો અને દરેક દેશની સહાયની વ્યૂહરચનાઓમાં જીઈએફના હેતુઓનો સમાવેશ કરવો જરૂરી છે. પરિષદમાં આ મુદ્દાને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા એટલે કે પર્યાવરણ અંગેની ચિંતાને વિકાસ માટેની અન્ય પરિયોજનાઓમાં દાખલ કરવા ઉપર યુરોપીય સમુદાય અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ પરિષદમાં ભાર મૂક્યો. વિકસતા દેશોએ એમ જણાવ્યું કે આનો અર્થ તો એવો થાય કે વિશ્વ બેંક હવે થર્મલ વિદ્યુત મથકો (કોલસા પર આધારિત) માટે લોન નહિ આપે અથવા જંગલો કપાતાં હોય એવી માળખાગત ક્ષેત્રની પરિયોજનાઓ માટે લોન નહિ આપે.

૧૯૯૮-૨૦૦૨ના ગાળા દરમ્યાન જીઈએફમાં ફાળો

જીઈએફ-૨		જીઈએફ-૨	
સહાય ન મેળવનાર દેશ	કુલ ફાળો (એસડીઆર ૧૦ લાખમાં)	સહાય મેળવનાર દેશો	કુલ ફાળો (એસડીઆર ૧૦ લાખમાં)
ઓસ્ટ્રેલિયા	૨૩.૪૭	આર્જેન્ટિના	૪.૦૦
ઓસ્ટ્રિયા	૧૩.૫૩	બ્રાઝિલ	૪.૦૦
બેલ્જિયમ	૨૪.૯૨	ચીન	૬.૦૦
કેનેડા	૬૪.૩૦	કોટડી.આઈવરી	૪.૦૦
ડેન્માર્ક	૨૦.૯૦	ચેક રિપબ્લિક	૪.૦૦
ફિનલેન્ડ	૧૬.૦૭	ઈજિપ્ત	૪.૦૦
ફ્રાન્સ	૧૦૫.૫૪	ભારત	૬.૫૬
જર્મની	૧૬૦.૩૨	નાઈજિરિયા	૪.૦૦
ગ્રીસ	૪.૦૦	મેક્સિકો	૪.૦૦
આયર્લેન્ડ	૪.૦૦	પાકિસ્તાન	૪.૦૦
ઈટાલી	૬૫.૯૭	રશિયા	૪.૦૦
જાપાન	૩૦૦.૬૭	તુર્કી	૪.૦૦
કોરિયા	૪.૦૦	સ્લોવેનિયા	૧.૦૦
લક્ઝમબર્ગ	૪.૦૦	કુલ ફાળો	૧૪૪૯.૮૨
નેધરલેન્ડ્ઝ	૫૩.૦૫	કુલ ફાળો	૧૯૮૯.૫૪
ન્યૂ ઝીલેન્ડ	૪.૦૦	આગલી બાકી	૬૮૭.૦૦
નોર્વે	૨૨.૮૩	પેટા સરવાળો	૨૬૭૬.૫૪
પોર્ટુગલ	૪.૦૦	ન ફાળવાયેલા	૭૩.૪૬
સ્પેન	૧૨.૦૩	કુલ	૨૭૫૦.૦૦
સ્વિડન	૪૨.૧૨	કુલ એસડીઆર	૨૦૦૩.૯૮
સ્વિત્ઝર્લેન્ડ	૩૧.૯૭		
યુ.કે.	૧૦૧.૨૩		
અમેરિકા	૩૧૩.૩૫		

એસડીઆર (વિશેષ ઉપાડ હક) એ વિશ્વ બેંક દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતું તુલનાત્મક ચલણ છે. એનું મૂલ્ય ડોલર, યેન, માર્ક, પાઉન્ડ, ફ્રાન્ક જેવાં ચલણોનાં વર્તમાન મૂલ્યને આધારે નક્કી થાય છે.

સ્ત્રોત ; ‘ડાઉન ટુ અર્થ’, મે ૧૫, ૧૯૯૮

નાગરહોલના આદિવાસીઓનો લોક અવાજ

જીઈએફની પ્રથમ પરિષદ જ્યાં મળી હતી તે દિલ્હીના વિજ્ઞાન ભવન ખાતે ‘સેન્ટર ફોર સાયન્સ એન્ડ એન્વાયર્નમેન્ટ’, વિશ્વ બેંક, ભારત સરકાર અને નાગરહોલના લોકો વચ્ચેની એક અનૌપચારિક બેઠકમાં નાગરહોલ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં વસતા એક જેનુ કુરુમ્બા આદિવાસી જે.કે. બાબુએ કહ્યું કે, “અમે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પર્યાવરણ વિકાસ પરિયોજના સામે લડી રહ્યા છીએ.” તેઓ જીઈએફ-વિશ્વ બેંકની ૬૭૦ લાખ ડોલરની એક પરિયોજનાના સંદર્ભમાં વાત કરી રહ્યા હતા. તેનો ઉદ્દેશ સ્થાનિક પ્રજાનું વનો પરનું અવલંબન ઘટાડવાનો છે. જો કે, ભારતમાં નાગરહોલ અને અન્ય રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોમાં રહેતા આદિવાસી લોકોના સખત વિરોધ છતાં વિશ્વ બેંકના સામાજિક વિકાસ અધિકારી એસ. સતિષે આ મીટિંગમાં કહ્યું કે, “બ્યૂટાત્મક ફેરફારો વિશે કોઈ ચર્ચા થઈ શકે નહિ.”

કર્ણાટકનો નાગરહોલ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, મધ્ય પ્રદેશનું પેંચ ટાઈગર રિઝર્વ એરિયા, કેરળનું પેરિયાર ટાયગર રિઝર્વ એરિયા, રાજસ્થાનનું રણથંબોર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, બક્ષા ટાઈગર રિઝર્વ એરિયા, બિહારમાં પલામાઉ ટાઈગર રિઝર્વ એરિયા અને ગુજરાતમાં ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં પર્યાવરણ વિકાસ પરિયોજનાનો અમલ થાય છે. પરિયોજનાના મુસદ્દામાં સ્થાનિક લોકોની ભાગીદારીનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પરંતુ વાસ્તવમાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના વિસ્તારમાં રહેતા આદિવાસી લોકોને તેમની સંમતિ વિના જ વિસ્તારમાંથી બહાર જવાનું કહેવામાં આવે છે. જે. કે. બાબુએ કહ્યું કે, “નાગરહોલમાં સરકારે વન્ય જીવનના રક્ષણને નામે છથી સાત વખત લોકોને પુનર્વસિત કર્યા. તેમણે અમને નાનકડાં ઘર આપ્યાં છે, જીવનનિર્વાહની કોઈ વ્યવસ્થા નથી અને અમને તદ્દન ઓછું વેતન કમાતા ગુલામ જેવા બનાવી દીધા છે.” તેમણે કહ્યું કે સરકાર અને વિશ્વ બેંકના અધિકારીઓને અનેક પત્રો લખાયા છતાં તેમના વિરોધને કોઈ ગણતરીમાં લેતું જ નથી.

પર્યાવરણ વિકાસ પરિયોજના માટે ફાળવાયેલાં નાણાંનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ નહિ થાય એવી શંકા પણ વ્યક્ત કરાઈ હતી. બાબુએ કહ્યું કે, “મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પરિયોજના પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાશે. મને ખબર નથી કે લાખો રૂપિયા એટલે કેટલા. પણ મને લાગે છે કે લાખો રૂપિયાની જરૂર જ નથી.” તેમણે કહ્યું કે નાગરહોલના લોકોએ તેમની પોતાની સ્થાનિક યોજના તૈયાર કરી છે. તેમાં વન વિસ્તારના બે ભાગ પડાયા છે. એક ભાગમાં લોકો મધ જેવી ગૌણ વન પેદાશો એકત્ર કરી શકે અને બીજા વિસ્તારમાં કોઈ ખલેલ પહોંચાડાય નહિ. જો કે, ભારત સરકાર અને વિશ્વ બેંકે આ યોજનાનો પ્રતિભાવ આપ્યો જ નથી. બાબુએ કહ્યું કે, “અમારું ભાવિ અમેરિકા કે નવી દિલ્હીમાં નક્કી ન થવું જોઈએ. એ તો નાગરહોલમાં અમારા દ્વારા જ નક્કી થવું જોઈએ.”

પર્યાવરણ વિકાસ પરિયોજના (ઈકો-ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ) જીઈએફની જૈવિક વિવિધતા ઠરાવ (સીબીડી) પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનો ભાગ છે. તૈયાર કરાયેલા મુસદ્દા અનુસાર ત્રણ વર્ષમાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં અને તેની આસપાસ રહેતા દરેક કુટુંબને વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૩૩૦૦ આપવાનો ઉલ્લેખ છે. આટલી નાની રકમ માટે લોકોને ગૌણ વન પેદાશો પરનું તેમનું ગુજરાન ચલાવવા માટે કોઈ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા પૂરી પાડવામાં આવી નથી. જો કે મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે આદિવાસીઓના સ્વશાસનનો ખરડો પસાર થઈ ગયો છે પણ આ પરિયોજના આદિવાસીઓના જીવનને ભારે અસર કરતી હોવા છતાં તેમની સાથે તે અંગે કોઈ વિચાર-વિમર્શ કરાયો નથી.

સ્રોત : ગ્લોબલ ગવર્નન્સ, એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૯૮.

અત્યાર સુધી તો જીઈએફ દ્વારા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પૂરતું મહત્વ આપવામાં નથી આવ્યું. ૧૩ જેટલી પ્રાદેશિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ એક સંયુક્ત દસ્તાવેજ તૈયાર કરીને આ પરિષદને સુપરત કર્યો હતો. તેનું નામ હતું : ‘જીઈએફ ઈન ધ ટવેન્ટી ફર્સ્ટ સેન્યુરી’ (એકવીસમી સદીમાં જીઈએફ). તેમાં એમ કહેવાયું હતું કે જીઈએફ મોટે ભાગે અમુક સ્થળ આધારિત જૈવિક વિવિધતા પરિયોજનાઓને ટેકો આપે છે અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની જૈવ વૈવિધ્ય ઉપર શી અસર પડે છે તેને ધ્યાનમાં લેતું જ નથી. રાજસ્થાનના થાર રણ વિસ્તારમાં જમીનના ધોવાણને ખાળવા માટેની પરિયોજનાને સંભવતઃ જીઈએફમાંથી નાણાં નહિ મળે. પરંતુ સૌર ઊર્જા માટેની યોજનાને નાણાં મળશે કારણ કે ખનિજો બળવાથી થતા પ્રદૂષણને તે ટાળે છે

એમ નવી દિલ્હીના ‘સેન્ટર ફોર સાયન્સ એન્ડ એન્વાયર્નમેન્ટ’ના નિયામક શ્રી અનિલ અગ્રવાલ જણાવે છે. જીઈએફની પરિયોજનાઓમાં જ્યાં ખાસ કરીને નકારાત્મક સામાજિક અસરો ઊભી થતી હોય ત્યાં રખેવાળ તરીકે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકાને પ્રોત્સાહન આપવાની, ટેકો આપવાની અને તેને ઔપચારિક સ્વરૂપ આપવાની જરૂર છે. અનિલ અગ્રવાલે બીજી એક ભલામણ એ કરી હતી કે પર્યાવરણની સમસ્યાઓ માટેના ઠરાવમાં સંબંધિત સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ. પરંતુ આ ભલામણને જીઈએફમાં સ્વીકારાઈ નથી. આથી જીઈએફે અરસપરસ શીખવાનું વાતાવરણ કેળવવાની જરૂર છે અને નાગરિક સમાજનાં જૂથો વધારે અસરકારક રીતે અને લાંબા સમય માટે તેના કામમાં સામેલ થાય તે જરૂરી છે.

એ જ રીતે ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી અટલબિહારી વાજપેયીએ કહ્યું કે જીએફકે સમગ્ર વિશ્વની ચિંતા કરતી વખતે ગરીબ લોકોને પીવાના પાણીની અછત અને સફાઈની ખરાબ સ્થિતિની સમસ્યાનો જે સામનો કરવો પડે છે તેને પ્રત્યે ખૂબ ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે.

જીએફકે દ્વારા કંઈ પણ સિદ્ધ કરવા માટે નાણાકીય બાબતો અંગેની પ્રતિબદ્ધતા મહત્વનો મુદ્દો છે અને તેનું નિરાકરણ કરવું જરૂરી છે. જીએફકેમાં મુખ્ય ૧૮ દાતાઓ છે અને તેમાં ઓઈસીડી (ઓર્ગાનાઈઝેશન ફોર ઈકોનોમિક કોઓપરેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ)ના મોટા દેશોનો સમાવેશ થાય છે. ભારત જેવા કેટલાક નાણાં મેળવનારા દેશો પણ તેમાં નાની રકમનો ફાળો આપે છે અને એ રીતે દાતા દેશોની સંખ્યા ૩૬ દેશો જેટલી થાય છે. જીએફકેની વહીવટી સમિતિમાં ૩૦ દેશો છે. તેમાં ૧૬ વિકસિત દેશો છે અને ૧૪ વિકસતા દેશો છે. જુન-૧૯૯૮થી શરૂ થતાં ચાર વર્ષ માટે તેમણે ૨.૭૫ અબજ ડોલર

આપવા ખાતરી આપી છે. એમાં અમેરિકાએ ૧૯૯૪-૯૮ના ગાળા દરમ્યાન આપવાના ૨ અબજ ડોલરનો સમાવેશ થાય છે. ભારતે પણ ૧૯૯૪-૯૮ના ગાળા માટે ૯૦ લાખ ડોલરનો ફાળો આપ્યો છે. ભારતને કુલ ૬૪૦૦ લાખ ડોલરની લોન મળી છે જેમાં ભારત સરકારનું પોતાનું પણ પ્રદાન છે. જો કે, અમેરિકા અને ઈટાલીએ જે રકમોનું વચન આપ્યું હતું તે હજુ પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

પરિષદને અંતે જીએફકેની ભૂમિકા માત્ર સહાય પૂરી પાડનારી સંસ્થા તરીકે છે કે નહિ તેનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહ્યો. ઔદ્યોગિક દેશોમાં હવામાં છોડાતા કાર્બનનું પ્રમાણ ના ઘટાડે અને દુનિયાની મોટા ભાગની વસ્તીની જીવનની સ્થિતિ સુધરે અને ગરીબી ઘટે તેવી ઓછી પ્રદૂષક ટેકનોલોજી ન અપનાવાય અને એ રીતે પર્યાવરણને પ્રદૂષિત કરતાં કારણોને ડામી ન દેવાય તો એ પ્રક્રિયાથી પૃથ્વી પરનાં સંસાધનોનું આંધળું શોષણ થશે જ અને તેને પરિણામે અસમાનતા અને વિષમતા વધતી જશે.

૧-૩ એપ્રિલ-૧૯૯૮ દરમ્યાન દિલ્હી ખાતે યોજાયેલી જી.ઈ.એફ. પરિષદના ઘોષણાના મુખ્ય મુદ્દા

જીએફકેની પ્રથમ પરિષદમાં નીચેની બાબતો અંગે સર્વસંમતિ સધાઈ :

- જીએફકે સહાય મેળવનારાઓની જરૂરિયાતો અંગે લચીલાપણું જાળવવા નવીનતમ અને પ્રતિભાવત્મક બને.
- સહાય પ્રાપ્તકર્તા દેશો માટેના પ્રયાસો :
  - રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિકતાઓ પર આધારિત.
  - લક્ષ્યાંકો પર વધુ ભાર, સ્થાનિક સમુદાયો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે વધુ વિચાર-વિનિમય
  - જીએફકેની પરિયોજનાઓ અંગે જે તે દેશમાં માલિકીની ભાવના ઊભી કરવી.
- ક્ષમતા વર્ધન અને તાલીમ માટે અન્ય દાતાઓને પણ સામેલ કરવા જીએફકે ઉદ્દીપકની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.
- તેણે પરિયોજના વધુ સરળ અને પારદર્શક રીતે તૈયાર કરવી જોઈએ અને પરિયોજનાને જે તે દેશના સંદર્ભમાં તૈયાર કરવી જોઈએ.
- લાંબા ગાળાનું આયોજન કરવું જોઈએ તથા વધુ વર્ષો માટે ટેકાડૂપ કાર્યક્રમો વિકસાવવા જોઈએ.
- વધતા જતા ખર્ચની વધુ સમજ શકાય તેવી વ્યાખ્યા અને આ

- ખર્ચાઓ નક્કી કરવા માટે વધુ પારદર્શક પ્રક્રિયા બનાવવી.
- જીએફકે પોતે પણ શીખ મેળવવી જોઈએ અને તેણે તેની નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનની સવલતો સુધારવી જોઈએ.
- જમીનનું ધોવાણ અને ખાસ કરીને વનવિનાશ તથા રણીકરણ તથા જીએફકેનાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો વચ્ચેના સંબંધો વધુ સારી રીતે નક્કી કરવા જોઈએ તથા જમીનના ધોવાણ સામે થતી પ્રવૃત્તિઓ માટે ટેકો પૂરો પાડવો અને વધારવો જોઈએ.
- જીએફકેની અમલકર્તા સંસ્થાઓએ તેમની નિયમિત પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં વૈશ્વિક પર્યાવરણ લાભો સિદ્ધ કરવા માટેનાં પગલાંને પ્રોત્સાહન આપવું.
- વિશ્વના વિજ્ઞાનીઓ સાથે મજબૂત સંબંધો ઊભા કરવા.
- અન્ય સંસાધનો દ્વારા પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરક નાણાં ઊભાં કરવાં અને વધુ સંકલન સાધવું. તેમાં દ્વિપક્ષી નાણાકીય સંગઠનનો પણ સમાવેશ થાય. પ્રાદેશિક વિકાસ બેંકો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રવૃત્તિઓના અમલ માટેની તકો વિસ્તારવી.
- જાહેર અને ખાનગી સ્રોતો પાસેથી વધારાનાં સંસાધનો મેળવવાં. ખાનગી ક્ષેત્ર અને સંયુક્ત સાહસો માટે નવી તકો શોધવી. (સ્રોત : ડાઉન ટુ અર્થ, મે-૧૫, ૧૯૯૮.)

મારી વિકાસ યાત્રા

સુશ્રી ભાનુમતિબહેન રોહિત પંચમહાલના આદિવાસી વિસ્તારમાં કાર્યરત ‘આનંદી’ સંસ્થા સાથે જોડાયેલાં છે. વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં જોડાયા બાદ આજ સુધી તેમનું ઘડતર કેવી રીતે થયું, કેવા કેવા અનુભવો થયા અને તે અનુભવોને કારણે તેમનું વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે ઘડાયું તેની રજૂઆત અહીં પ્રસ્તુત છે. આ લેખ ચરખા - ડેવલપમેન્ટ કોમ્યુનિકેશન નેટવર્ક(ગુજરાત) દ્વારા આયોજિત લેખન સ્પર્ધા, ૧૯૯૭માં દ્વિતીય પુરસ્કાર વિજેતા કૃતિમાંથી સંપાદિત કરેલો છે.

મારો પીટીસીનો અભ્યાસ એપ્રિલ, ૧૯૮૫માં પૂરો કર્યા પછી હું ઘરે જ હતી. મનમાં હતું કે સરકારી નોકરી મળશે. કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં વિકાસનાં કામોમાં જોડાઈશ તેવું તો સ્વપ્નમાં પણ નહોતું વિચાર્યું. ‘આનંદી’ સંસ્થાનાં કાર્યકર બહેનોની મારા ગામની આંગણવાડી કાર્યકરો સાથે વાત થઈ તેની મને જાણ થઈ. સંસ્થાને કાર્યકર બહેનોની જરૂર હતી. મેં અરજી લખી. બધાના ઈન્ટરવ્યુ લેવાયા તેમાં હું પાસ થઈ અને મહિલા વિકાસની તાલીમમાં જોડાઈ. તાલીમમાં જોડાતાં પહેલાં મને મનમાં થતું કે મહિલાઓનો વિકાસ કેવો ? એમનો વિકાસ થાય તેવું ક્યું કામ કરવાનું હશે ? તે વખતે હું એટલું જાણતી હતી કે ગામમાં પીવાનું પાણી અને અન્ય સગવડો હોય તેને વિકાસ થયો છે તેવું કહેવાય. તાલીમમાં જોડાતાં પહેલાં અમારી ત્રણ દિવસની એક શિબિર યોજાઈ. તાલીમમાં અમારે મારા ગામની આજુબાજુની ત્રણ પંચાયતોની સાથે રહીને કામ કરવાનું હતું. શિબિરમાં ‘ઈતિહાસનો અહેસાસ’ નામની એક ચોપડી બતાવવામાં આવી. તેમાં આદિમાનવની કહાણી હતી. મને થતું કે, આ વરસો જૂનો ઈતિહાસ શું કામ બતાવતા હશે ? તે જાણીને શું કામ છે ? પણ ચોપડી જોયા પછી તેની ચર્ચા થઈ કે આદિમાનવ એકસાથે રહેતા, ખાતા, પીતા અને એકસાથે જ શિકાર કરવા જતા, છતાંય તેમનામાં લડાઈ-ઝઘડા અને ભેદભાવવૃત્તિ ઓછાં હતાં. જેમ-જેમ આદિમાનવ માનવ બનતો ગયો તેમ-તેમ ઘણા ફેરફારો આવ્યા, વસ્તી વધારો થયો. ત્યાર પછી સમાજ બન્યો. દરેક સમાજે પોતાના રીત-રિવાજો બનાવ્યા. કોઈને ખૂબ જ ઓછી જમીન મળી, તો કોઈની પાસે વધુ જમીન હતી. વધુ જમીનવાળા ‘મોટા’ કહેવાયા, ઓછી જમીન હતી તે અને જેની પાસે બિલકુલ જમીન ન હતી તેઓ મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા. કોઈ ઊંચું થઈ ગયું, તો કોઈ નીચું થઈ ગયું. કોઈ મોટું કહેવાયું, તો કોઈ નાનું. જ્ઞાતિઓ પડી ગઈ-વાણિયા, પટેલ, હરિજન, બ્રાહ્મણ વગેરે. કુદરતે જ્ઞાતિઓ પાડવામાં કોઈ ભાગ ભજવ્યો નથી.

જુદી જુદી શિબિરોમાં ભાગ લીધા પછી મને ખબર પડી કે ધર્મ, રીત-રિવાજો, સમાજ વગેરે માનવે બનાવેલું છે. શિબિરોમાં ભાગ લીધા પછી મને તાલીમ આપવાનું કામ કરવાની ઈચ્છા થઈ. ધીરે ધીરે મારા ગામથી બીજે ગામ જવાનું થયું. હું પ્રથમ વાર ઘરની બહાર નીકળી હતી તેથી મનમાં ઘણો સંકોચ થતો હતો. બીજાના ગામમાં જઈને કોની સાથે વાત કરવાની ? કોઈ શું કહેશે ? ગમે તેવા પ્રશ્નો પૂછશે તો શું જવાબ આપીશ ? - આ બધા પ્રશ્નો મનને મૂઝવતા હતા.

હું એક ગામથી બીજે ગામ જવા માંડી એટલે મારા ઘરમાંથી કહે કે બીજા ગામમાં ડાકણ હોય, ઘરમાં જઈને બેસવાનું નહીં, વધારે માણસો સાથે બોલવાનું નહીં. જ્યારે હું ગામમાં કામ કરીને ઘરે જતી તો ઘરમાં સમજાવતી કે, ‘અંધશ્રદ્ધા ન રાખવી જોઈએ હું બધા સાથે સારી રીતે વાત કરું છું.’ તે પછી ધીરે ધીરે ઘરમાંથી સૂચનો આપવાના બંધ થયાં.

અમારે એક શૈક્ષણિક પ્રવાસમાં પુના અને મુંબઈ જવાનું હતું. અમે પુનામાં ગોડુંબરે નામના એક ગામની મુલાકાતે ગયા. તે ગામમાં બહેનો બચત કરતી, મંડળી ચલાવતી, તેનો હિસાબ-કિતાબ રાખતી તથા જરૂર પડે તો બીજાને ધિરાણ પેટે નાણાં પણ આપતી. અમારી હાજરીમાં ગામના મંડળની મીટિંગ યોજાઈ. ગામની નદીનું પાણી ગંદું હોવાથી ગામનાં બાળકોને ખસ, ખરજવા અને ફોલ્લા થતા હતા તે અંગે મિટિંગમાં ચર્ચા થઈ. ચર્ચા બાદ મહિલાઓએ સામૂહિક રીતે નિર્ણય કર્યો કે નદીના પાણીના જુદા જુદા કામ માટે ઉપયોગ અંગે નક્કી કરેલા સમયનું દરેકે પાલન કરવું. વહેલી સવારે પીવાનું પાણી ભરી લેવું, બપોરે કપડાં ધોવાં અને સાંજે ઢોરને પાણી પાવું. આ નિયમનું યોગ્ય રીતે પાલન થાય છે કે નહીં તે જોવા માટે બે-બે બહેનોની ટુકડી રચવામાં આવી. પાણીનો ચોક્કસ સમયે ઉપયોગ કરવા અંગેનું બોર્ડ નદી કિનારે લગાવી દેવામાં આવ્યું. ગામના કેટલાક લોકોને આ ગમ્યું નહીં. ગામના કેટલાક પુરુષો કહેવા લાગ્યા કે, “આ તો વળી કોનો કાયદો ! અમારે મન ફાવે ત્યારે નદીના પાણીનો ઉપયોગ કરીશું.” આ બાબતે ગામમાં ઘણા ઝઘડા થયા, ગાળો બોલાઈ. મંડળની મહિલાઓએ આ બધું સહન કરીને નદીનું પાણી ચોખ્ખું કર્યું. ધીરે ધીરે લોકોને પણ મહિલાઓએ કરેલાં કાર્યોનું મહત્ત્વ સમજાવા લાગ્યું. ગામના બધા લોકો પાણીના ઉપયોગ અંગેના નિયમોને અનુસરવા લાગ્યા, ત્યાર પછી નદીના પાણીની તબીબી તપાસ કરાવવામાં આવી. ચકાસણી ઉપરથી તારણ આવ્યું કે

નદીનું પાણી હવે ચોખ્ખું અને રોગમુક્ત બન્યું છે. આ જ ગામની બહેનોએ જાતે આયોજન કરી, જહેમત ઉઠાવીને ગામમાં પાઈપલાઈન દ્વારા પાણી પહોંચાડ્યું. પુના શહેરને પાણી પહોંચાડવા માટે ગામમાંથી પાઈપલાઈન પસાર થતી હતી. પરંતુ ગામના લોકોને આ પાઈપલાઈન દ્વારા પાણી મળતું ન હતું. ગામની મહિલાઓની અનેક રજૂઆતો પછી પાઈપલાઈન દ્વારા ગામને પાણી મળી શક્યું. આ ગામની મહિલાઓની હિંમત અને સંગઠનશક્તિથી હું ખૂબ પ્રભાવિત થઈ હતી. પ્રવાસ પૂરો થયા પછી જ્યારે હું ઘેર આવી ત્યારે કુટુંબીજનોને આ વાત કરી તો બધા જ દંગ થઈ ગયા.

મારી એક વર્ષની તાલીમમાં મને ઘણું બધું શીખવા મળ્યું. એક વાર અમારી મીટિંગમાં અમારા કાર્યકર બહેને એક કાગળમાં શૂન્ય દોર્યું. બહેને અમને પૂછ્યું કે, “કાગળમાં તમને શું દેખાય છે ?” કાગળ આખો કોરો હતો. અમે માત્ર શૂન્ય જોઈ શકતા હતા. મને થયું કે આપણી દૃષ્ટિ ઘણી જ સીમિત છે. આપણે માત્ર શૂન્ય જોઈ શકીએ છીએ. આપણે માત્ર શૂન્યમાં ન રહેતાં, શૂન્યની બહાર પણ જોવું જોઈએ. આમ કરવાથી જીવન જોવાની દૃષ્ટિ વ્યાપક બને છે. ખરેખર આ તાલીમમાંથી મને સારી રીતે જીવન જીવવાનું ભાથું મળ્યું. તાલીમ લીધાં પહેલાં મોટા અધિકારીઓ સામે જતાં બીક લાગતી. પોલીસને જોઈને તો કંપારી જ છૂટી જતી. પરંતુ જુદી જુદી તાલીમો લીધા પછી હું કોઈ પણ પ્રકારના ડર વગર કોઈ પણ મોટી વ્યક્તિ સાથે વાત કરી શકું છું. એક વાર મારે એક બહેનનું વિધવા સહાયનું ફોર્મ ભરવાનું હતું. તેમના પતિનું મૃત્યુ ગળે ફાંસો ખાઈને થયું હતું. ફોર્મ સાથે જોડવા માટે પંચનામાની નકલ જોઈતી હતી. હું પોલીસ સ્ટેશનમાં ગઈ. મારી ઓળખાણ આપી. પંચનામાની નકલ કઢાવી. આ નાનકડા પ્રસંગથી મારો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે. હું ખૂબ ખુશ થઈ હતી.

હું ‘આનંદી’ સંસ્થામાં છેલ્લા છ માસથી કાર્યકર તરીકેની ભૂમિકા ભજવું છું. દેવગઢબારિયા તાલુકાના સાગટાળા અને ગમાણી વિસ્તારનાં વીસ તથા શહેરા તાલુકાનાં પાંચ મળીને કુલ પચ્ચીસ ગામોમાં ‘આનંદી’ સંસ્થા કાર્યરત છે. ગામનાં ગરીબ તથા વંચિત જૂથોની મહિલાઓ સાથે મળીને ગ્રામવિકાસ માટે અમે કાર્યરત છીએ. ગ્રામ સ્તરે મહિલાઓમાં નેતૃત્વશક્તિ વિકસે અને સામૂહિક પ્રયાસોથી સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવે તે માટે અમે સ્થાનિક સંગઠન રચવા ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ.

અમારી એક મીટિંગમાં અમને માનવ શરીરની જાણકારી આપવામાં આવી. સાચું કહું તો આ પહેલાં હું મારા શરીરને પૂરેપૂરું ઓળખી શકી ન હતી. મીટિંગમાં થયેલી ચર્ચાને કારણે હું મારા શરીરને પૂરેપૂરું ઓળખતા શીખી. ત્યાર પછી મેં મારા ગામની ૧૨થી ૧૮

વર્ષ સુધીની ઉંમરની છોકરીઓને શરીરની જાણકારી આપી. પહેલાં તો અમારી બધી જ બહેનો ખૂબ શરમાઈ, પણ પછી પ્રશ્નો અને ચર્ચામાંથી તેમણે ઘણી જાણકારી મેળવી.

હું વિકાસનાં કાર્યોમાં જોડાઈ તે પહેલાં મારા ગામમાં કે ફળિયામાં કોઈ પણ સ્ત્રીને તેનો પતિ મારજૂડ કરે, ગાળો બોલે તો મને મનમાં એમ જ થતું કે

આમાં સ્ત્રીનો જ કંઈક વાંક હશે. પરંતુ હવે મને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ખૂબ જ લાગણી જન્મી છે. છોટા ઉદેપુરમાં ગીતા રાઠવા ઉપર બળાત્કાર થયો તેના વિરોધમાં અમે એક રેલી કાઢી હતી. મને થતું કે એક બહેન ઉપર અત્યાચાર થાય તો તે એક જ બહેનનું દુઃખ નથી હું પણ એક સ્ત્રી છું, એટલે એ દુઃખ પણ મારું દુઃખ છે. હજુય કોઈ બહેનને અન્યાય થાય ત્યારે જાણે કે મારી જાતને અન્યાય થતો હોય તેવી અનુભૂતિ થાય છે.

વિકાસનાં કાર્યોમાં જોડાયા પછી ગામના કે સમાજના વિકાસમાં મેં શું ફાળો આપ્યો એની મને ખબર નથી. પરંતુ મારી જાતનો વિકાસ થતો રહ્યો છે તે હું જોઈ રહી છું. પહેલાં મારો સ્વભાવ ગુસ્સાવાળો અને અધીરો હતો. પરંતુ વિકાસ કાર્યોમાં જોડાયા પછી આજે મારા સ્વભાવમાં ચોક્કસ પરિવર્તન આવ્યું છે. મારાં કુટુંબીજનો પણ આ વાતને સમર્થન આપે છે.

પહેલાં વિકાસ એટલે શું, તે અંગે હું સતત મૂંઝવણમાં રહેતી. અત્યારે મારા મનમાં વિકાસની વ્યાખ્યા એ છે કે, “ઘરથી માંડીને ગામમાં, લોકોને શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સ્તરે સંતોષ હોય તો તે વિકાસ છે.” ખરેખર, વિકાસકાર્યોમાં જોડાયા પછી મને ઘણું જાણવા, શીખવા અને અનુભવવા મળ્યું છે. મનને સતત વિચારતું અને વિકસતું કરવાની તક મળી છે. તે તકનો હું પૂરેપૂરો લાભ લઈ રહી છું.

આનંદી - ગોધરા, માતૃકૃપા, આશીર્વાદ સોસાયટી, આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજની પાસે, ગોધરા, જિ. પંચમહાલ-૩૮૯ ૦૦૧.

લવાજમ મોકલનારને સૂચન

આપ ‘વિચાર’નું લવાજમ અમને મોકલો ત્યારે આપનું અને આપની સંસ્થાનું નામ, સરનામું સ્પષ્ટ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવા વિનંતી છે. નામ, સરનામું મની ઓર્ડર સ્લિપમાં કે પછી અલગ પત્ર દ્વારા પણ આપ જણાવી શકો છો.

‘જ્યાં ચારો ત્યાં ગોચર શાળા’ : એક હરતી ફરતી શાળા

આ લેખ સુશ્રી મુરલી શ્રીનિવાસ, ‘ઉન્નતિ’-અમદાવાદ દ્વારા ‘ગ્રામીણ વિકાસ શોધ એવં તકનિકી કેન્દ્ર’ (પચેવર, રાજસ્થાન) સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રની મુલાકાત બાદ સંસ્થાના કાર્યકરો સાથેની વાતચીત બાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

‘ગ્રામીણ વિકાસ શોધ એવં તકનિકી કેન્દ્ર’ રાજસ્થાનના ટોંક જિલ્લામાં છેલ્લાં ૪ વર્ષથી કાર્યરત છે. સંસ્થાએ કાર્યની શરૂઆત પચેવરમાં ચાલતા ગાલીયા ઉદ્યોગમાં જોડાયેલા બાળ મજૂરોની મુક્તિ માટેના કાર્યથી કરી. ત્યાં લગભગ ૧૨૫ જેટલાં બાળકો ૨૫ જેટલાં ગાલીયા વણાટ કેન્દ્રોમાં કામ કરતાં હતાં. તેમાં ૮થી ૧૫ વર્ષની બાળકીઓ અને ૭થી ૮ વર્ષના છોકરાઓ કામ કરતાં હતાં. આ બાળકો માટે તેમણે રાત્રિશાળા ચાલુ કરી અને સાથે સાથે અખબારો અને શ્રમ મંત્રાલયનો સાથ લઈને ચર્ચાઓ અને મીટિંગ દ્વારા પચેવર ખાતે આ ઉદ્યોગ જ બંધ કરાવ્યો અને છૂટેલાં બાળકોને શાળામાં દાખલ કરાયાં.

વર્તમાનમાં સંસ્થા ટોંક જિલ્લાનાં દસ ગામોમાં કાર્યરત છે. તે બહેનો અને ખેડૂતોને સંગઠિત કરી સંગઠન દ્વારા આજીવિકાનાં અને સામુદાયિક વિકાસનાં કાર્યો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપીને કાર્ય કરી રહી છે. સાથે સાથે બાળકોના અને તેમાંય ખાસ કરીને બાળકીઓના શિક્ષણના પ્રશ્ને ખૂબ સજાગ છે.

વર્તમાનમાં ‘માધોનગર’ ખાતે એક શાળા સાથે તેઓ કામ કરી રહ્યા છે. ત્યાં આજુબાજુના ૫ કિ.મી.ના વિસ્તારમાં શિક્ષણની કોઈ જ વ્યવસ્થા નથી. આ શાળા ગામલોકોના સંપૂર્ણ સહયોગથી ચાલે છે. આ ઉપરાંત તેમણે એક વર્ષથી એક નવતર પ્રયોગ હાથ ધર્યો છે જે છે, ટોંક જિલ્લાના મલિકપુર ગામની ઢોર ચરાવતી બાળકીઓ માટેની ‘ગોચર શાળા’ – એક હરતી ફરતી શાળા.

બળબળતી ગરમી, કડકડતી ઠંડી કે વરસાદ, ગમે તે ઋતુમાં હાથમાં લાકડી અને માથે સૂકી રોટલી અને કાંદાની પોટલી લઈને એમની મસ્તીમાં ચાલી જતી ૭થી ૧૪ વર્ષની બાળકીઓને જોવી તે દૃશ્ય રાજસ્થાનના સંદર્ભમાં કાંઈ નવું નથી. તેમનાં નામ પૂછશો તો જણાવશે ‘સીમાદેવી’, ‘ગંગા દેવી’, ‘પારો દેવી’, પરંતુ આ બાળકીઓને જોતાં જણાશે કે ‘દેવી’ઓના મોભામાં અને આ બાળકીઓની પરિસ્થિતિ વચ્ચે જરીકેય સામ્ય નથી. મલિકપુર રાજસ્થાનના ટોંક જિલ્લાની માલપુરા પંચાયતનું એક નાનું સરખું ગામ છે. તેની વસ્તી લગભગ ૨૦૦ ઘરની છે. ગામમાં મુખ્ય વસ્તી રાજપૂત, જાટ, બૈરવા, કુંભાર,

ખારોલ અને ગુર્જર જાતિની છે. જાટ તથા ગુર્જર જાતિના લોકોનો મુખ્ય ધંધો પશુપાલન છે, જે ચોમાસાના વરસાદ પર નિર્ભર છે. અહીં જે પશુપાલક કુટુંબોનો મુખ્ય ધંધો પશુપાલન છે તેમને લગભગ ૭ મહિના સુધી ઘાસચારો મળે છે. ત્યાર બાદના ૭ મહિના તેઓ તેમનાં ઢોરઢાંખર સાથે સ્થળાંતર કરે છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઘરના પુરુષો તથા છોકરાઓ હોય છે જ્યારે ઘરની સ્ત્રીઓ અને બાળકીઓ ગામમાં જ રહીને દૂધાળાં ઢોર સાચવે છે. આ ઢોરને ચારા - પાણી માટે લઈ જવાનું કામ આ નાની બાળાઓનું જ હોય છે. અને તેથી જ કોઈ બાળા ક્યારેય શાળાએ જતી નથી. આમ તો જે ખેડૂતોનાં બાળકો છે તેમાં છોકરાઓને તેઓ ભણાવે છે પરંતુ બાળકીઓને તો ઢોર જ ચારવાનાં. આમ, આ વિસ્તારની શાળાઓમાં છોકરીઓનું પ્રમાણ નહિવત્ છે.

આજે દુનિયા આટલી આગળ વધી ગઈ છે અને ભારતમાં પણ અદ્યતન ટેકનોલોજી આવી ગઈ છે ત્યારે કેટલી શરમજનક વાત છે કે અસંખ્ય બાળકો શાળાનો ઊંબરો પણ ચઢ્યાં નથી.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં રાજસ્થાનના ટોંક ખાતેની ઉપરોક્ત સંસ્થાના સંચાલક શ્રી કન્હૈયાપુરીજી તથા તેમના સાથી શ્રી ભંવરલાલજીએ આવી બાળાઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું બીડું ઝડપ્યું અને એક નવતર પ્રયોગ હાથ ધર્યો ‘ગોચર શાળા’. આ શાળાની ખાસિયત એ છે કે સામાન્ય રીતે શાળા એક સ્થળ પર હોય અને વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં ભણવા આવે. અહીં આ શાળાનું સ્વરૂપ જુદું છે. અહીં શાળા વિદ્યાર્થીઓની પાછળ પાછળ ફરે છે.

શાળા શરૂ થયા પહેલાંની પ્રક્રિયા

બાળકીઓને અભ્યાસ માટે ન મળતી તકની ગંભીરતા સમજીને બાળકીઓના અભ્યાસ વિશે ચિંતિત એવી આ સંસ્થાએ પશુપાલકોની મીટિંગ કરી અને શિક્ષણના આ ગંભીર પ્રશ્ને લોકોનું ધ્યાન દોર્યું. બેથી ત્રણ બેઠકો બાદ સૌએ ભેગા થઈ આ પ્રશ્નનો હલ કાઢ્યો. પહેલાં નક્કી થયું કે રાત્રિશાળા ચલાવવામાં આવે. સ્થાનિક શિક્ષિત યુવાનની મદદથી રાત્રિ શાળા ચાલુ કરવામાં આવી. શરૂ શરૂમાં તો તેને ખૂબ સારો પ્રતિસાદ મળ્યો પરંતુ ત્યાર બાદ ધીરે ધીરે બાળકીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ. જ્યારે ફરી ચર્ચા કરીને કારણ શોધવામાં આવ્યું તો વાલીઓએ જણાવ્યું કે બાળકીઓ ગોચરમાંથી આવીને ખૂબ થાકી જાય છે. તેથી રાત્રિ શાળામાં ભણવા ના આવે તો અમે તેમને કાંઈ ના કહી શકીએ. તેથી આ વાત ઉપર ફરી ચર્ચા થઈ અને વાલીઓ

તરફથી સૂચનો આવ્યાં કે જો ગોચરમાં જ શાળા ચાલુ થાય અને ચરાવવાના સમય દરમ્યાન જ શિક્ષણ અપાય તેવી કોઈ વ્યવસ્થા વિચારાય. બીજું, શિક્ષક ગામનો જ હોય કે જેથી બાળકોને જાણતો હોય અને જે વાલીઓને બાળકોના અભ્યાસની જાણકારી આપી શકે. આ ઉપરાંત, સૌથી વધુ અગત્યનું એ કે તે ગોચરને જાણતો હોય, તેથી કયા સમયે વિદ્યાર્થીઓ ઢોર ક્યાં ચરાવતા હશે તે જાણી શકે. આ ઉપરાંત વાલીઓએ એમ પણ જણાવ્યું કે જ્યારે બાળકો ભણે ત્યારે ઢોરોને ચરાવવા એક ગોવાળ હોય, જેથી બાળકો નચિંતપણે ભણી શકે અને ગોવાળ ઢોરોનું ધ્યાન રાખે, તો કદાચ બાળકોના શિક્ષણ માટે સરળતા રહે. સંસ્થાના સંચાલકોએ આ ઉપાયને સ્વીકાર્યો અને ખૂબ સારી રીતે અમલમાં મૂક્યો. જુલાઈ-૧૯૯૭માં આ 'ગોચર શાળા'નો આરંભ થયો. ત્યારથી લગાતાર આજ સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે.

શાળાના સંચાલનની વર્તમાન પ્રક્રિયા

ગોચર શાળા જ્યારે ચાલતી હોય ત્યારે એ દૃશ્ય પણ માણવા જેવું છે. લગભગ સવારે ૧૦ના સુમારે એક નવયુવાન શિક્ષક રામકિશોર પોતાની સાથે એક મોટી થેલીમાં લગભગ પચીસેક જેટલી સ્લેટ, પેન લઈને આવી જાય છે. શિક્ષકને જોતાં જ લગભગ ૨૦થી ૨૫ જેટલી ૬ વર્ષથી ૧૪ વર્ષની કિશોરીઓ દોડતી દોડતી આવી જાય છે. કિશોરીઓ તો આવી જાય પણ એમનાં ઢોરનું શું ? એટલે શિક્ષકની

વધુ અગત્યની વાત એ છે કે ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન અને આંકડાજ્ઞાનથી સીમિત ન રહેતાં આ શાળામાં જીવનમાં ખરેખર જરૂરી એવા વિષયોને સાથે સાથે આવરી લેવાયા છે. જેમ કે પર્યાવરણનું મહત્ત્વ, શરીરની વિશેષ જાણકારી અને સ્વાસ્થ્ય, પશુપાલનના ફાયદા, પશુસંભાળ, કૃષિ અંગે જાણકારી અને થોડી ઘણી પંચાયતી રાજ અંગેની જાણકારી જેવા વિષયોથી સામાન્ય જ્ઞાન પણ વધારવામાં આવે છે.

આ શાળાની સંચાલન પદ્ધતિ ઘણી જ જુદા પ્રકારની છે. આગળ જણાવ્યું તેમ શાળાનું ચોક્કસ સ્થાન નથી તથા નક્કી સમય નથી. શાળા વિદ્યાર્થીઓની પાછળ પાછળ ફરે છે. એટલે કે 'જ્યાં ચારો ત્યાં ગોચર શાળા'. જ્યારે શાળાની શરૂઆત થઈ ત્યારે જુલાઈ મહિનો (૧૯૯૭) હતો. ગોચરમાં ઘાસની તંગી હતી. તેથી જાનવર ઘરે જ ચરતા હતા પરંતુ પાણી પિવડાવવા માટે બાળકો તેમને સાંજે તળાવ પર લઈને આવતી હતી તેથી શાળાની શરૂઆત તળાવની પાળેથી થઈ.

ત્યાર બાદ ઓગસ્ટમાં વરસાદ થયો અને ગોચર ચારાથી ભરાઈ ગયું તેથી બાળકો ઢોરોને ચરાવવા માટે ગોચરમાં લઈ જવા માંડી એટલે શાળા ગોચરમાં જ બેસવા માંડી. લગભગ માર્ચ મહિના સુધી આ શાળા આમ ગોચરમાં જ ચાલી. ફરીથી હવે એપ્રિલ મહિનો (૧૯૯૮) આવ્યો છે અને ચારાના અભાવે ઢોરોને ઘેર ચારો નંખાઈ રહ્યો છે તેથી તળાવની પાળે બધી જ બાળકો પાણી પિવડાવવાના સમયથી એક એક કલાક વહેલા આવીને ભેગા થઈને અભ્યાસ કરી રહી છે.

અહીં બીજી એક અગત્યની વાત એ છે કે, બાળકોને દિવાળીમાં અને ઉનાળામાં જેમ અન્ય બાળકોને રજા મળે છે તેમ નથી મળતી, પરંતુ ઓક્ટોબર અને એપ્રિલમાં જ્યારે પાકની લણણી થાય છે અને દરેકનાં ઢોર ખેતરમાં ચરે છે ત્યારે ૧૫-૧૫ દિવસની બે વાર રજા મળી છે.

ભવિષ્યની રણનીતિ

'ગોચર શાળા'નું એક વર્ષ તો પૂરું થઈ ચૂક્યું છે. આ વર્ષ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીનીઓ, વાલીઓ અને સંસ્થાના સંચાલકોના મતે વર્ષ દરમ્યાનના આયોજનમાં કોઈ મુશ્કેલી નડી નથી. તેથી આ જે પ્રયોગ 'મલિકપુર'માં સફળ નીવડ્યો છે તે બીજાં ગામોમાં પણ વિસ્તરે તે રીતે કાર્યનું આયોજન કરાશે. તથા આ 'ગોચર શાળા' માટે શિક્ષણ ક્ષેત્રની બીજી અનુભવી સંસ્થાની મદદથી આગામી વર્ષ દરમ્યાન જ પાઠ્યક્રમ પણ વિકસાવવામાં આવશે.

ગ્રામીણ વિકાસ શોધ એવં તકનિકી કેન્દ્ર, પો. પયેવર, તહેસિલ માલપુરા, જિલ્લો - ટોંક, રાજસ્થાન.

સાથે ઢોરોનો રખેવાળ છોટુલાલ પણ આવે છે, જે શાળાના આ દોઢથી બે કલાકમાં ઢોરોને ચરાવે છે અને બાળાઓ શાંતિથી ભણે છે. આ ૨૦થી ૨૫ વિદ્યાર્થીઓમાં ત્રણ ચાર છોકરાઓ પણ છે. આ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ગોળ વળીને બેસી જાય છે. અને પછી શરૂ થાય છે તેમના વર્ગો. તેમાં અપાય છે આંકડાજ્ઞાન અને અક્ષરજ્ઞાન. આજે દસ મહિનાને અંતે આ વિદ્યાર્થીનીઓ કોઈ સામાન્ય પુસ્તક સહેલાઈથી વાંચી શકે છે તથા પત્ર લેખન કરી શકે છે. ગણતરી, સરવાળા, બાદબાકી તથા ગુણાકાર કરી શકે છે. કદાચ એક સામાન્ય શાળામાં ભણતાં બાળકો કરતાં વધુ ઝડપથી અને વધુ સારું શીખી રહી છે.